

مه لا خدری دهشتی ژیان و پۆلی کۆمه‌لایه‌تی و پۆشنیری و نه‌ته‌وایه‌تی ۱۹۰۹-۱۹۵۷

لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی میژووویییه

د. هۆشه‌نگ ساج نه‌چار

کۆلیژی ئاداب-زانکۆی سه‌لاحه‌ددین
hoshang.muhammad@su.edu.krd

۱. پێشه‌کی:

له‌ میژووی بزاقی پۆشنیری کوردیدا، زۆر شاعیر و نووسه‌ر هه‌ن، که ئیمه‌ وا ناسیومانن ته‌نها له‌ بواری شاعر و ئه‌ده‌بیاتدا پۆلیان گێراوه، به‌لام که له‌ ژیانی تابه‌تیان ده‌کۆلینه‌وه، درک به‌وه ده‌که‌ین، که له‌ گه‌لیک مه‌یدانی دیکه‌ی ژیاندا، هه‌مان کاریگه‌ریان هه‌بووه، وه‌ک له‌ ژیانی کۆمه‌لایه‌تی و خه‌باتی نه‌ته‌وایه‌تیدا، که په‌نگه‌ له‌م لایه‌نانه‌دا که‌تر لێیان کۆلرایه‌ته‌وه، یه‌کێک له‌و که‌سایه‌تیانه، مه‌لا خدری ده‌شتیه، وێرای ئه‌وه‌ی مامۆستایه‌کی ئایینی و شاعیریش بووه، که‌سایه‌تیکی نیشتمانپه‌روه‌ر و نه‌ته‌وه‌پێش بووه، هه‌ر له‌ دوا‌ی جه‌نگی جیهانی یه‌که‌مه‌وه، له‌ ته‌ک خه‌باته‌ پۆشنیرییه‌که‌یدا، له‌ مه‌یدانی هه‌لۆیستی کۆمه‌لایه‌تی و نه‌ته‌وایه‌تیدا پێشه‌نگ بووه، وه‌ به‌ شیعره‌کانی که‌ له‌ وێنه‌ی چه‌کیکی کاریگه‌ر بوون، له‌ ریزه‌کانی پێشه‌وه‌ی ئه‌و خه‌باته‌ سه‌خته‌دا، ئاماده‌یی هه‌بووه.

ئهم توێژینه‌وه‌یه، له‌ سێ ته‌وه‌ری سه‌ره‌کی پێکهاتوه، هه‌ر ته‌وه‌ریک دابه‌شی چه‌ند باسیک کراوه، له‌ ته‌وه‌ری یه‌که‌مدا، ژیانی مه‌لا خدری ده‌شتی و پێگه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌که‌ی، خراوته‌ روو، ئه‌مه‌ش دوو باسی گرتووته‌ خۆی، له‌ باسی یه‌که‌مدا، تیشک خراوته‌ سه‌ر خانه‌واده‌ی ده‌شتی و له‌دایکبوون و پێگه‌یشتن و

وێستگه کانی ژيانی، له باسی دووه میشدا، باس له ژيانی کۆمه لایهتی و کهسایهتیه کۆمه لایهتیه که ی کراوه. له تهوهری دووه مدا، باسی ژيانی پۆشنیری مهلا خدر کراوه، ئەم تهوهرهش پۆ دوو باس دابهش کراوه، باسی یه که میان، تایهته به پۆلی مهلا خدر له بزافی پۆشنیری و زانستیدا، وهک بواری پهروه دهی ئایینی و شاعر و ئەدهب و دانراوه کانی، له باسی دووه میشدا، تیشک خراوته سهه بایه خدانای به زمانه کانی دیکه ی وهک عه ره بی و فارسی و تورکی، که به شیک له دانراو و به ره مه شاعریه کانی به و زمانانه نووسیوه. له تهوهری سییه مدا، پۆلی نهته وه بیانه ی مهلا خدری دهشتی، له دوو باسی جیاوازدا شروقه کراوه، له باسی یه که مدا، گرنگترین ئەو هۆکارانه خراونه ته پوو، که هزری نهته وه بیان لای دهشتی په ره پیداه، باسی دووه میشان، تایهته به په نگدانه وه ی هزری نهته وایهتی له شاعر کانیدا.

پۆ نووسین و ئاماده کردنی ئەم توێژینه وه یه، سوودمان له چه ند سه رچاوه و ژێده ریک وهرگرتوه، وهک (دیوانی دهشتی)، له ئاماده کردنی ئەحمده دهشتی، ئەم دیوانه، سالێ ۲۰۰۱ له شاری بهرلین به تیراژیکی که م، چاپ کراوه. پاشان دوو جاری دیکه چاپ کراوه ته وه، چاپی یه که م له هه ولێر (۲۰۰۱)، چاپی دووه میش هه ر له هه ولێر (۲۰۱۲). له پێشهکی ههردوو چاپی بهرلین و یه که مدا، گه لێک زانیاری بایه خدار ده باره ی ژیان و کهسایهتی مهلا خدر خراونه ته پوو، له چاپی دووه میشدا، پیداه چوونه وه یه کی باشتر به دهقه شاعریه کانی کراوه. ئەوه ی جیگه ی خۆش حالیشه، خۆمان له نزیکه وه، هه ندیک له دهستنووسه کانی دهشتیمان چاوه پیکه وت، وهک دهستنووسی دیوان و مه لولوودنامه و ئیستیعاره که ی، که به هۆیانه وه، په یمان به زۆر زانیاری تازه له سه ر ژیان و به ره مه کانی برد. جگه له مه، سوودمان له و دیدارانه ش وهرگرتوه، که له نزیکه وه له گه ل ئەندامانی خێزانی دهشتی، (به شیک له کور و کچه کانی) ئەنجام دراو، ههروه ها ئەو دیداره ی که مامۆستا عه بدولموئمین دهشتی له گه ل مهلا سه لامی حه یده ری، له ئاواپی (بیتهاته) دا ئەنجامی داوه، گه لێک زانیاری گرنگی ده باره ی قۆناغیکی دیاریکراوی ژيانی دهشتی، خستوه ته پوو. له گه ل ئەمانه دا، سوودمان له و وتار و لیکۆلینه وانه ش بینوه، که له سه ر ئەو، له شیوه ی

کتیب، یان له گۆفار و رۆژنامه کاندایا و کراونه ته وه. دوا جار ئه وهی زیاتر مایه ی خو شحالی بوو، به شیک له و وتار و لیکۆلینه وانه شمان ده ست که وت، که به یادی په نجا ساله ی کۆچی دوایی دهشتی له شاری (به رلین) ی پایته ختی ئه لمانیا، سالی ۲۰۰۷ ساز کرابوو. لیره وه سوپاسی بیایانی مامۆستا عه بدو لموئمین دهشتی کورپی بچووکی شاعیر ده که م، که ویرای ئه وهی دهست نووسی بیره وه ریه کانی خۆی پیدام، که هه ندی رۆنکردنه وهی ده رباره ی ژیا نی باوکی تیدا بوو، له زۆر بابه تی دیکه شدا هاوکارم بوو. له کۆتاییدا، هیوادارم خزمه تیکی زانستیم له باره ی ئه و که سایه تیه و هه ندیک لایه نی شاراوه له ویستگه جیاوازه کانی ژیا نی پیشکesh کردییت.

ژیان و پینگه ی کۆمه لایه تی مه لا خدری دهشتی:

۱. ژیا نی:

هه ندیک له و سه رچاوانه ی که له سه ر مه لا خدریان نووسیوه، به م شیوه ناساندوویانه: خدر کورپی ئه حمه د، کورپی عه لیه (نانه که لی، ۱۹۷۰، ۱۷؛ خه زنه دار، ۲۰۱۰، ۱۱۱). هه ندیک سه رچاوه ی دیکه، به م شیوه یه ناساندوویانه: خدر کورپی ئه حمه د، کورپی عه بدو لّلا، کورپی عه لیه. واته عه بدو لّلا پیش عه لی هاتووه (عه بدو لّلا، ۱۹۸۸، ۳؛ داره به نی، ۲۰۰۱، ۹۰)، ته نانه ت له ناسنامه که سیه که شیدا، هه ر به م شیوه ناوی هاتووه (الحکومة العراقیة- دفتر نفوس خضر احمد عبدالله)، به لام له مه دا، ئیمه پیناسه ی یه که م به راستر ده زانین، چونکه له په راویزی دهست نووسی کیدا خۆی و ناساندووه: خدر کورپی ئه حمه د، کورپی عه لی کورپی عه بدو لّلا یه، وه ک له و دهستخه ته یدا ئاماژه ی پیداو، خانه واده که یان له چه ند پشتیکی دوای عه بدو لّلا ی باپیره ی، مه لازاده بوونه، مه لا ئه حمه د ئه لکاسی باپیره گه وهره ی بووه، کورپی مه لا خدر بووه، که پیده چیت دهشتی هه ر به ناوی ئه و کرابیته وه (دهست نووسی ئیستیعاره ی دهشتی). سه باره ت به ناسنامه که شی، ئه و هه له یه ک له تۆمار کردنی ناوه که ی کراوه، ئه و هه له کردنانه له ناسنامه و تۆماره کۆنه فه رمیه کاندایا، شتیکی باو بووه (دیدار له گه لّ عه بدو لموئمین دهشتی ۲۰۲۱/۱/۱۲). هه روه ها سه رچاوه کان، ئاماژه به وه ده ده ن.

خدر، له هۆزی نانه که لی^(۱) بووه (عه بدو لّلا، ۱۹۸۸، ل ۳؛ داره به نی، ۲۰۰۱، ۹۰)، به لام مه لا خدر خۆی باپیرانی بردوو ه ته وه سه ر هۆزی (شیخ بزینی)، که نه ویش هه ر هۆزیکی ناوداری کوردستانه (ده ستنووسی ئیستیعاره ی دهشتی).

ئه حمه د باوکی خدر، له بنه ره تدا خه لکی ئاواپی (بنه سلاوه ی دهشتی هه ولیر بووه، ده گو تریت ئه م ئاواپی له پیشدا، باپیرانی دروستیان کردوو، پاشان به هۆکاریکی نادیار، خۆی و خانه واده که ی دیی بنه سلاوه یان جیهیشتوو و هاتوونه ته بناری کپوی قه ره چووغ له دهشتی که ندیئاوه، له گوندی (مه لاکاغه) نیشته جی بوونه، له وئ ئه حمه د به کاری جووتیاری خه ریک بووه (دیدار له گه ل ساکینه مه لا خدر دهشتی ۲۰۲۰/۱۲/۲۲). خدر هه ر له م گونده، له سالی ۱۹۰۹ له دایک بووه (گه ردی، ۱۹۷۰، ۲۴). دایکی ناوی (فاتیمه مسته فا) بووه، ته نها ئه و منداله (واته مه لا خدر) یان هه بووه، ماوه یه ک دوا ی له دایکبوونی کوره تاقانه که یان، (فاتیمه) به نه خۆشی سه ری ناوه ته وه، خدر که ئه وکاته مندالیکی بچووک بووه، بی دایک ماوه ته وه، باوکی ئه رکی به خپو کردنی له ئه ستو گرتوو و زۆر په روۆشی په روهرده کردنی بووه، دوا ی ماوه یه ک، بۆ مسۆگه رکردنی ژیان و پیگه یاندنی کوره که ی، دیی (مه لاکاغه) ی جیهیشتوو و رووی کردوو ته شاری هه ولیر، به پی لی کدانه وه کان، ئه وکاته خدر ته مه نی له نیوان (۴) بۆ (۵) سالان بووه (دیدار له گه ل موحه ممه د مه لا خدر دهشتی ۲۰۲۰/۱۲/۲۲)، له گه ره کی سه رای کۆن^(۲) نیشته جی بوونه، خدر له شاری هه ولیر له ته مه نی نیوان (۵-۶) سالی، واته له ده وروبه ری سالانی (۱۹۱۵-۱۹۱۶) دا، له مزگه وتی شیخ موحیه ددین^(۳) له (گه ره کی عاره بان-ت)^(۴) خراوه ته به ر خویندنی حوجره. له وئ پاش ماوه یه ک قورئانی خه تم کردوو و چه ند ورده کتیپیکیشی ته واو کردوو (بحرکه یی، ۲۰۱۰، ۷؛ نانه که لی و نانه که لی، ۲۰۱۴، ۲۱۳).

پاشان بۆ ته واو کردنی خویندن، رووی کردوو ته دیهاته کانی ده وروبه ری هه ولیر، له ناوچه ی که ندیئاوه و دهشتی شه مامک و به رانه تی، دواتر رویشتوو ته ناوچه ی خۆشناوه تی، له دیهاته کانی شه قلاوه، سپیگره، کونه فلووسه، هه رته ل و باليسان، درپژه ی به خویندنه که ی داوه (الدشتی، ۲۰۱۰، ۷). سالی ۱۹۲۹ به هۆزی

مردنی باوکی، گه‌پراوته‌وه شاری هه‌ولیر، تاکو ئهرکی به‌خێوکردنی برا و خوشکه بچوکه‌کانی (له‌ دایکی دووه‌می که‌ ناوی عائیشه بووه)، له‌ ئه‌ستۆ بگریت، به‌لام به‌هۆی سه‌رقالی به‌ خۆیندنه‌که‌ی، نه‌یتوانیوه ئه‌م ئهرکه جیه‌جی بکات، بۆیه خزمیکه‌ی به‌ناوی محمه‌د شه‌ریف ماجیدی (۱۹۰۰-۱۹۷۴)، به‌ هانای چووه و ئه‌م ئهرکه، واته‌ به‌خێوکردنی منداڵه‌کان (برا و خوشکه‌کانی) گرتووه‌ته‌ ئه‌ستۆ و بر دوونی بۆ (گوندی ماجید) له‌ ده‌شتی که‌ندی‌ناوه (دیدار له‌ گه‌ڵ ساکینه مه‌لا خدر ده‌شتی ۲۰۲۰/۱۲/۲۲). به‌م شیویه، خدر خۆی بۆ درێژه‌دان به‌ خۆیندنه‌که‌ی ته‌رخان کردووه و ئه‌مجاره‌ پووی کردووه‌ته‌ حوجره‌ی ئاواپی بیتواته‌ی ناوچه‌ی خۆشناوته‌ی و بووه‌ته‌ قوتابی مه‌لا موحه‌ممه‌د نه‌بی حه‌یده‌ری^(۵)، تا له‌ خۆیندنه‌که‌یدا گه‌یشتووه‌ته‌ په‌لی موسته‌عیدی (عه‌بدوڵلا، ۲۰۱۲، ۱۷۳-۱۷۴)، دوا‌ی چوارسال مانه‌وه له‌م ئاواپییه‌دا، واته‌ ده‌وروبه‌ری سالێ ۱۹۳۳، گه‌پراوته‌وه شاری هه‌ولیر و له‌ حوجره‌ی مزگه‌وتی حاجی قادر ده‌باغ^(۶)، لای مه‌لا عه‌بدوڵلای کونه‌فلووسه‌یی^(۷) درێژه‌ی به‌ خۆیندنه‌که‌ی داوه و هه‌ر له‌سه‌ر ده‌ستی ئه‌ویش، له‌ سالێ ۱۹۳۵ دا ئیجازه‌ی مه‌لایه‌تی وه‌رگرتووه و بووه‌ته‌ مه‌لا و پێشنویژی مزگه‌وتی شیخ موحه‌د دینی به‌رزنجی (دیدار له‌ گه‌ڵ موحه‌ممه‌د مه‌لا خدر ده‌شتی ۲۰۲۰/۱۲/۲۲). پاشان، هاوسه‌رگیری له‌ گه‌ڵ عائیشه عه‌بدوڵلا کاره‌سول بن‌دیان (۱۹۱۷-۲۰۰۸) کردووه، که‌ ئافره‌تیکه‌ی خۆینده‌وار بووه. دوا‌ی ماوه‌یه‌ک بووه‌ته‌ مه‌لای گوندی (داره‌به‌ن)ی (ناوچه‌ی به‌رانه‌تی)ی هه‌ولیر. ئه‌مه‌ش، وه‌ک سه‌رچاوه‌یه‌ک ئاماژه‌ی بۆ ده‌کات، له‌سه‌ر داوا‌ی سه‌ید زیوه‌ر ئاغای نه‌قیب (۱۸۹۸-۱۹۶۳)^(۸) خاوه‌نی گونده‌که‌ بووه (دیدار له‌ گه‌ڵ ساکینه مه‌لا خدر ده‌شتی ۲۰۲۰/۱۲/۲۲).

مه‌لا خدر که‌ چووه‌ته‌ گوندی (داره‌به‌ن)، بۆ یه‌که‌م جار مه‌درسه‌ی ئایینی له‌ویدا کردووه‌ته‌وه، پاشان ده‌یان فه‌قی له‌ ده‌شتی به‌رانه‌تی و ناوچه‌کانی دیکه‌، روویان له‌ مه‌درسه‌که‌ی کردووه، لای ئه‌و ده‌ستیان به‌ خۆیندنی ئایینی کردووه و له‌ زانسته‌ عه‌قلی و نه‌قلیه‌کان، به‌هره‌مند بوونه. ته‌نانه‌ت هه‌ندیکیان هه‌ر له‌سه‌ر ده‌ستی ئه‌و، ئیجازه‌ی مه‌لایه‌تیان وه‌رگرتووه (داره‌به‌نی، ۲۰۰۱، ۹۰-۹۱). مه‌لا خدر ئه‌و

ماوه‌ی له‌ داره‌به‌ن بووه، له‌ بواری هۆشیاری زانستی و پۆشنیری و کۆمه‌لایه‌تی، کاریگه‌ری له‌سه‌ر دانیشتوانی گونده‌که و ده‌شتی به‌پانه‌تی هه‌بووه. دوا‌ی (١٧) ساڵ مانه‌وه، ساڵی ١٩٥٢ به‌هۆی هه‌ندێ کیشه‌ له‌ گه‌ڵ یه‌کیک له‌ دانیشتوانی^(٩)، داره‌به‌ن ی جیه‌په‌شتوو و چوو‌ته‌ ئاوا‌یی (گرده‌چا‌ل)، هه‌ر له‌ ناوچه‌ی به‌پانه‌تی و بووه‌ته‌ مه‌لا و پێشنوێژی گونده‌که (ده‌ستوو‌سی پیره‌وه‌ریه‌کانی عه‌بدولموئین ده‌شتی). به‌لام دوا‌ی دوو سا‌ل، (گرده‌چا‌ل) یه‌شی جیه‌په‌شتوو و سا‌لی ١٩٥٤ رووی کردوو‌ته‌ شاری هه‌ولێر، پارچه‌ زه‌وییه‌کی له‌ گه‌ره‌کی (ته‌یراوه)^(١٠) کپویه و کردوو‌یه‌تیه‌ خانوو و ژوو‌ریکی تایبه‌تی له‌ نێو خانوو‌ه‌که‌دا بۆ دانیشتی پۆژانه‌ی خۆی و مو‌تا‌لا و نووسین ته‌رخان کردوو و هه‌ر له‌ویش پێشوا‌زی له‌ میوانه‌کانی و ئه‌و خه‌ل‌کانه‌ کردوو، که‌ بۆ پراوێژ و پرسیا‌ری شه‌رعی و هه‌ندێ کیشه‌ی کۆمه‌لایه‌تی، ها‌توو‌نه‌ته‌ لای. ئه‌گه‌رچی ئه‌و ماوه‌یه‌ به‌ فه‌رمی مه‌لا و پێشنوێژی هه‌یج مزگه‌وتیک نه‌بووه، به‌لام وه‌ک پیره‌کانی گه‌ره‌کی ته‌یراوه‌ گه‌پراویانه‌ته‌وه، زۆر ئیواران، به‌ تایبه‌ت له‌ مانگی په‌مه‌زاند، به‌رزاییه‌که‌ی گه‌ره‌کی ته‌یراوه (په‌شت مزگه‌وتی شیخ مه‌لا په‌شید)^(١١)، کردوو به‌ سه‌کۆی وتار و کۆبوونه‌وه‌ی کۆمه‌لایه‌تی گه‌ره‌که‌که‌. ئیستا شوینی ئه‌و به‌رزاییه‌ کراوه‌ به‌ بازا‌رگه‌ (دیدار له‌ گه‌ڵ عه‌بدولموئین ده‌شتی ٢٠٢١/١/١٢).

سا‌لی ١٩٥٦ له‌سه‌ر داوا‌ی (حاجی عه‌زیز خرابه‌دراوی)، شاری هه‌ولێری جیه‌په‌شتوو و رووی کردوو‌ته‌ گوندی (خرابه‌دراوی) ناوچه‌ی به‌پانه‌تی و بووه‌ته‌ مه‌لا‌ی گونده‌که (عه‌بدو‌للا، ٢٠٠١، ٢٣). به‌لام هه‌ر زوو دوو‌چاری نه‌خۆشی د‌ل بووه‌ته‌وه، بۆ ئه‌م مه‌به‌سته‌ چه‌ند جا‌ریک سه‌ردانی پزیشکه‌کانی، له‌ شاره‌کانی هه‌ولێر و به‌غداد کردوو و چاره‌سه‌ری وه‌رگرتوو، به‌لام دوا‌جا‌ر به‌ هۆی ئه‌م نه‌خۆشییه‌وه، له‌ مانگی تشرینی دوو‌ه‌می سا‌لی ١٩٥٧، له‌ گوندی (خرابه‌دراوی) سه‌ری ناوه‌ته‌وه و له‌ گۆرستانی ئه‌و گونده‌ش به‌خاک سپێدراوه. دوا‌ی خۆی پینج کور و سێ کچی به‌ ناوه‌کانی زا‌هیده (١٩٤٢-٢٠٠٣)، سا‌کینه، ئه‌حمه‌د^(١٢)، مو‌حه‌مه‌د، نه‌عیمه (١٩٥١-٢٠٢٠)، عه‌بدو‌لسه‌لام (١٩٥٣-١٩٧٨)، عه‌بدو‌لکه‌ریم و عه‌بدولموئین، جیه‌په‌شتوو (دیدار له‌ گه‌ڵ سا‌کینه مه‌لا خدر ده‌شتی ٢٠٢٠/١٢/٢٢).

۲. پینگه کۆمه لایه تیه که ی:

مه لا خدری دهشتی، له گه ل ئه وه ی خاوه ن پینگه یه کی زانستی دیار بووه، له هه مان کاتدا، که سایه تییکی کۆمه لایه تی دیاریش بووه، په یوه ندی له گه ل چین و توێژه کانی ئه و شوینانه ی که لپی ژیاوه، زۆر به هیز بووه، وه ک: شاری هه ولیر، ناوچه ی خۆشناوه تی، دهشتی دزه بیاتی و به رانه تی. ئه و کاته ی که له گوندی (بیتواته) فه قیی موسته عید بووه، په یوه ندی له گه ل دانیشتوانی گونده که و دیهاته کانی ده وروبه ریشی به تین بووه، خه لک حه زیان به هاموشۆ و دانیشته کانی کردووه، ته نانه ت به ده گمه ن کاتی ئه وه ی هه بووه به ته نیا دابنیشیت، مه لا سه لامی حه یده ری^(۱۳) له و باره یه وه ده لیت: "زۆرجار به ئیواران مه لا خدر ده چووه نیو باخچه کانی ئاوابی بیتواته و کتیه کانی له ده وری خۆی کۆده کرده وه و خه ریکی نووسین و خویندنه وه ده بوو، به لام خه لک وازیان لی نه ده هیتا، حه زیان ده کرد برۆنه لای دانیشن، تا رۆژیکیان مامۆستا که ی، واته مه لا موحه ممه د نه بی، ئاگاداری خه لکه که ده کاته وه، که هه رکاتیک مه لا خدر به ته نیا خه ریکی نووسین و خویندنه وه بیت، لپی گه رپن با به ته نیا بیت و کاره کانی خۆی بکات، ئه و له هه ر مه جلیسیک دابنیشتایه، هه ر مه جلیس و کۆرپیک هه بووایه، عالمی بوخۆی پرا ده کیشا" (دیدار له گه ل مه لا سه لامی حه یده ری ۲۰۰۵/۴/۱).

به هۆی ئه و ئاکاره کۆمه لایه تیه ی که هه یوو، ژماره یه کی زۆر له که سایه تیه ئایینی و کارگێرییه کان، ببوونه هاوړیی، له وانه ش وه ک شیخ موحه ددینی هه ولیری^(۱۴)، که ئه و هه ر له سه ره تای نه و جه وانیه وه، ئه و که سایه تیه ی ناسیبوو و هاوړیه تی له ته کدا په یدا کردبوو، سه رده مانیک هه ر له مزگه وته که ی ئه ودا، قوتابی و پاشان له سالانی (۱۹۳۴-۱۹۳۵) دا پیشنوێژ و وتار خوین بووه، به رده وام هاموشۆی کردووه. وه ک سه رچاوه یه ک ئاماژه ی پیده دات که هه ر شیخ موحه ددین پیشنایزی ناسناوی (دهشتی) بو مه لا خدر کردووه. ئه ویش قبوولی کردووه و کردوویه تیه ناسناوی خۆی (دهستنوسی بیره وه رییه کانی عه بدولموئیمین دهشتی).

که‌سایه‌تیکی دیکه‌ی ناسراو، که ده‌شتی هاو‌رپیه‌تی پته‌وی له‌ ته‌کدا هه‌بوو، شیخ موسته‌فای نه‌قشبه‌ندی^(۱۵) بوو، که به‌ شیخ که‌ماله‌ددین ناسراوه، زۆربه‌ی جار، به‌تایبه‌ت له‌ نیوان سالانی (۱۹۵۴-۱۹۵۶) دا، له‌ خانه‌قا و مزگه‌وته‌که‌یدا، سه‌ردانی کردوو (عه‌بدو‌للا، ۲۰۰۱، ۲۶-۲۷). وپ‌رای دۆستایه‌تی به‌رده‌وامی له‌ گه‌ل مامۆستا که‌ی، مه‌لا عه‌بدو‌للا‌ی کونه‌فلووسه‌یی و کورپه‌کانی، مه‌لا عه‌لی (۱۹۲۱-۲۰۰۰) و مه‌لا فائیز (۱۹۳۱-۱۹۹۰)، هه‌روه‌ها له‌ گه‌ل ئه‌وانه‌شدا دۆستایه‌تی هه‌بووه: گیوی موکریان‌ی (۱۹۰۴-۱۹۷۷)، مه‌لا سال‌حی کۆزه‌پانکه (۱۸۹۰-۱۹۷۵)، مه‌لا ره‌شاد موفتی (۱۹۱۵-۱۹۹۲)، مه‌لا مه‌عسوومی کۆبی (۱۹۰۰-۱۹۶۴)، شیخ عه‌بدو‌لکه‌ریمی داره‌خورما (۱۸۸۷-۱۹۶۲) و شیخ کاکه‌ی کورپ (۱۹۲۰-۲۰۰۲)، شیخ مه‌لا جه‌لالی ترپه‌سپانی (۱۸۷۹-۱۹۴۵)، مه‌لا عه‌بدو‌للا‌ی سویری (۱۹۰۵-۱۹۶۴)، سوارئاغا زیوه‌رئاغای نه‌قیب (۱۹۲۳-۲۰۰۲)، ئه‌حمه‌د توفیق ئاغا موته‌سه‌ریفی هه‌ولیر (۱۹۳۵-۱۹۳۹)... تاد (عه‌بدو‌للا، ۲۰۰۱، ۴۹؛ داره‌به‌نی، ۲۰۰۱، ۹۵).

له‌ گه‌ل ئه‌و په‌یوه‌ندیانه‌یدا، ده‌شتی، رۆلی له‌ چاره‌سه‌رکردنی گه‌لیک کیشه‌ی کۆمه‌لایه‌تیدا گپ‌راوه، وه‌ک کیشه‌ی خه‌زانی و جیا‌بوونه‌وه‌ی هاوسه‌ران و کیشه‌ی زه‌ویوزار، لیره‌دا چه‌ند نمونه‌یه‌ک ده‌خه‌ینه‌ روو:

کیشه‌یه‌ک که‌وتبووه نیوان دوو له‌ پیاوانی ئاوابی (بیکیل)ی نزیک بێتواته، کیشه‌که‌ هاتبووه لای میرانی ره‌شید به‌گی میری خو‌شناوان^(۱۶)، ئه‌ویش پینی چاره‌سه‌ر نه‌کراوه، ناردوو‌یه‌تیه‌ لای مه‌لا موحه‌مه‌د نه‌بی، ئه‌ویش یه‌کسه‌ر ناردوو‌یه‌تیه‌ لای مه‌لا خدر، تا به‌پینی رینماییه‌ شه‌رعیه‌کان چاره‌سه‌ری بکات، مه‌لا خدر توانیویه‌تی کیشه‌که‌ چاره‌سه‌ر بکات و هه‌ردوولا ئاشت بکاته‌وه، ئه‌مه‌ش ده‌بێته‌ جیگه‌ی سه‌رنجی میرانی ره‌شید به‌گ و مه‌لا موحه‌مه‌د، بۆیه‌ له‌وه‌ به‌دوا، چاره‌سه‌ری زۆربه‌ی کیشه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی ناوچه‌که‌یان، به‌و سپاردوووه (دیدار له‌ گه‌ل مه‌لا سه‌لامی حه‌یده‌ری ۲۰۰۵/۴/۱). ئه‌وکاته‌شی که‌ له‌ گوندی (داره‌به‌ن) یان له‌ شاری هه‌ولیر بووه، گه‌لیک له‌م کیشه‌نه‌ی له‌ خو‌بردووانه‌ چاره‌سه‌ر کردوووه (ده‌ستنووسی بیره‌وه‌رییه‌کانی عه‌بدو‌لموئمه‌ین ده‌شتی).

یه کیکێ دیکه له ئاکاره کانی مه لا خدری دهشتی، بهرگریکردنی بووه له خه لکانی هه ژار و زۆر لیکراو، بۆ ئهم مه به سه ش، له بهردهم هه موو که سیك وه ستاوه ته وه، ته نانه ت ئه گهر ژیانیشی له پیناودا که وتیته بهر مه ترسی. عه زیز گهردی^(۱۷) له وتاریکیدا له باره ی مه لای خدری دهشتی نووسیویه تی: "دهشتی، به هه چ چه شنی کرده وای به ناهه ق و بیدادی پێ قبول نه ده کرا، هه ردهم پشتی هه ژارانێ گرتوو" (گهردی، ۱۹۷۰، ۲۴-۲۵). هه ر ئهم ئاکاره شی وای لیکردوو که زۆر به ته نگ کیشه ی جووتیارانه وه بێت، هه میشه له وتاره کانی رۆژی هه نینیدا، گله یی و گازانه دی له و ئاغا و ده ره به گانه کردوو، که جووتیارانیان چه وساندوو ته وه، ئاگاداری کردوو ته وه، که ئهم کاره گونا هیکێ گه وره یه و سزای گه وره ی به دا وه یه، ته نانه ت زو لمی ئاغا له یه کیک له هۆنراوه کانیشیدا رهنگی دا وه ته وه و ده لیت:

گوفتاری فه لسه فیه ت قه دری نه ماوه ئیستا

باعیس به زو لمی ئاغا و شیخ و مه لای مه ولوود

(عه بدو للا، ۲۰۱۲، ۱۳۰)

له یه کیک له و جارانه ی که دهشتی له وتاری هه نی، هیرشی بر دو وه ته سه ر مامه له ی نامرۆبیانه ی ئاغا کان، به رامبه ر جووتیاران، ئهم قسه یه ده گاته وه به به شیك له ئاغا کانی ناوچه ی به رانه تی، وه ک گونده کانی به حرکه و جه ژنیکان و گرده چال و گرد عاره ق...، ئه وانیش که ئه وه ده بیسته وه، کۆده بنه وه و له گوندی (داره به ن) دینه لای دهشتی و سه رزه نشتی ده که ن، به وه ی که جووتیارانیان لێ هان ده دا، دهشتی بۆیان ر وون ده کاته وه که ئه و مه به سته ی هاندانی جووتیاران نه بووه، به لکو مه به سته ی ئاگادار کردنه وه ی ئه وان بووه، له وه ی که ئه و مامه له تونده ی ئه وان له گه ل جووتیار و هه ژاران، دژی ئایین و مرۆفایه تییه و پێویسته ده سته ی لێ هه لگرن (دیدار له گه ل ساکینه مه لا خدر دهشتی ۲۲/۱۲/۲۰۲۰). وێرای گه لیک هه لۆیستی دیکه ی، که بوێرانه به رامبه ر به ئاغا کانی ناوچه که نواندوو یه تی. که ده رفه ت ناییت لێره هه مووی بگێرینه وه.

مهلا خدری دهشتی، ته نها به هیرشکردنه سهر ئاغاگان نه وه ستاوه، به لکو هیرشی بردوو ته سهر به شیک له و شیخانه ی که له پال کاری ته ریه تدا، خهریکی که و جانندن و هه لئه له تاندنی خه لک بوونه، هه رچه ند به روونی دیار نییه مهلا خدر مه بهستی له و شیخانه کی بووه، له کاتیکدا ریز و خو شه ویستی زوری بو هه ندیک له شیخه ناسراوه کانی سه رده می خو ی هه بووه، که له م تو یژینه وه دا ئاماره مان به ناوه کانیان داوه، به لام پی ده چی ت، زیاتر مه بهستی ئه وانه بوویت، که رۆلی نه رینیان له کۆمه لگادا گیراوه و ته نها له سهر نان و قووتی خه لکدا ژیاون، بی ئه وه ی هیچ کاریگه ری یکیان له سهر به ره و پیشچوونی رهوشی ئایینی و کۆمه لایه تی، یان هۆشیارکردنه وه ی خه لک هه بوویت، له و شیعه ریدا که یه که م جار ه لیره بلاوی ده که یه وه، له شیوه ی توانجی هه جو و ئامیز، پیمان ده لیت:

به قوربانته ده بم یا شیخ، پلاو و گوشت و شوربا که ت
له کیت هیئا له کیت پر کرد، خه رار و توور و توربا که ت؟
ئه گه ر سندان و قوزه لقورت نه که ی ناتانی دوو رۆژان
وه کو عالم ئه توش ههستی که سابهت که ی نه خو ی پاکه ت
منی دهشتی قه سه م به م خوایه مونکیر نیم، ئه ممانه توو
ده زانی چه ند که رت هیئا زه پرین، بو کاوو به ربا که ت

(دیدار له گه ل عه بدو لموئمین دهشتی ۲۰۲۱/۱/۱۲)

له گه ل ئه مانه دا، مهلا خدری دهشتی، له پیناو به رگریکردن له خه لکانی هه ژار و بیده ره تان، له به رامبه ر داموده زگا کانی حکوومه تیش وه ستاوه ته وه، هه رکاتییک ههستی به نادادییک کرد بی ت، له سه ری هاتوو ته ده نگ. یه کییک له ده یان ئه وه هه لۆی ستانه ی دهشتی، که له م باره یه وه ده گپ نه وه، ئه وه یه: ئه و کاته ی له شاری هه ولیر بووه له نیوان سالانی (۱۹۵۴-۱۹۵۶) دا، پیاویکی هه ژار و بیده رامهت له نزیک ماله که ی ئه ودا، له گه ره کی ته راره، خانوویک به زی ده رۆیی له سه ر مو لکی گشتی، دروسته دکات، هه رچه ند کاره که ی نیا سایی بووه، به لام به نا چاری ئه وه ی کردوو، له و کاته دا که ئه و خو ی و هاوسه ر و منداله کانی خه ریکن خانوو ه که ته واو ده که ن، پشکینه ری شاره وانی و پولیس ده گه نه شو ی نه که و هه ول ده ده ن خانوو ه که ی

لێ تیک بدن، له‌وکاته‌دا، دهشتی ئەمه به چاوی خۆی ده‌بینیت، که پیاوه که چه‌ند به بیده‌سه‌لاتی له‌به‌رده‌میان وه‌ستاوه و لیان ده‌پارێته‌وه. خۆی پێ ناگیریت، رۆو ده‌کاته پشکینه‌ره که و پێی ده‌لێت: ئیستا ئە‌گەر ئیوه له شوینی ئە‌و پیاوه بان، که‌سێک مالی ئیوه‌ی تیک بدایه، هه‌لۆیستان چۆن ده‌بوو؟. له‌وکاته پشکینه‌ر وه‌لامی ده‌داته‌وه و پێی ده‌لێت: مه‌لا لێره دوورکه‌وه، ئە‌وه ئیشی تۆ نیه و فه‌رمانی حکومه‌ته. له‌وکاته دهشتی تووره ده‌بیت و به هه‌له‌داوان رۆوده‌کاته موته‌سه‌ریفیه‌تی هه‌ولێر و داواده‌کات موته‌سه‌ریف^(١٨) بینیت، ئە‌ویش پێشوازی لێده‌کات و دهشتی پێی ده‌لێت: "جه‌نابی موته‌سه‌ریف، ئە‌و پیاوه بێ رێگه و جینگه‌یه، راسته کاره‌که‌ی زیده‌رۆیی و نایاساییه، به‌لام ئە‌وه به‌رپرسیاریتی حکومه‌ته، جینگا و شوینی بۆ دا‌بین بکات، نه‌وه‌ک خانووه‌که‌ی تیک بدن و خۆی و خیزانه‌که‌ی فری بدنه ئە‌و ده‌شته". موته‌سه‌ریف قسه‌کانی په‌سند ده‌کات و بریاری تیکدانی خانووه‌که به شیوه‌یه‌کی کاتی هه‌لده‌وه‌شینیته‌وه، تا کیشه‌که‌ی بۆ چاره‌سه‌ر ده‌که‌ن (دیدار له‌گه‌ڵ ساکینه مه‌لا خدر دهشتی ٢٢/١٢/٢٠٢٠).

ئهم به‌رگریکردنه‌ی دهشتی، تهنه‌ها له‌خه‌لکی هه‌ژار و چه‌وساوه نه‌بووه، به‌لکو به‌رگری له‌و که‌مینه‌ ئایینیانه‌ش کردووه، که له‌گونده‌کانی کوردستاندا ژیاون. ده‌گێرنه‌وه که جووله‌که‌یه‌ک دێته‌ لای دهشتی و شکات له‌ جووتیاریکی گوندی داره‌به‌ن ده‌کات، که ناهه‌قی له‌ به‌رامبه‌ردا کردووه، ئە‌ویش ده‌نیرێته‌ دوا‌ی جووتیاره‌که و له‌ دیوه‌خانی مه‌درسه‌که‌یدا له‌به‌ر چاوی ئاماده‌بووان زۆر به‌ تووندی سه‌رزه‌نشتی ده‌کات و پێی ده‌لێت: "له‌وانه‌یه‌ خۆت به‌ موسلمان دا‌بنیت و به‌ هه‌قی خۆت بزانیته‌ غه‌در له‌ جووله‌که‌یه‌ک بکه‌یت، به‌لام هه‌ر که‌سێک، به‌ غه‌در، ده‌ست بۆ مافی خه‌لکیکی دیکه‌ بیات، دووره له‌ باوه‌ری راسته‌قینه‌ی ئیسلام"، ئیتر کابرا شه‌رمه‌زار ده‌کات و واده‌کات که جاریکی دیکه‌ ده‌ست بۆ مافی جووله‌که‌که نه‌بات (دیدار له‌گه‌ڵ عه‌بدولموئمین دهشتی ١٢/١/٢٠٢١). بوونی ئە‌م ئا‌کارانه‌ی، ئە‌وه‌ی لێ ده‌خویندریته‌وه، که دهشتی که‌سێکی هه‌ق‌خواز و راشکاو بووه، هه‌رگیز نه‌یتوانیوه ئە‌وه‌ی له‌ ناخیدا بووه، له‌گه‌ڵ کردار و هه‌لسوکه‌وته‌کانی جیاواز بیت، بۆیه هه‌رکاتیک پێویست بووبیت قسه‌ی ناخی خۆی کردووه و له‌گه‌ڵ خۆیدا راستگو بووه.

ته‌وه‌ری دووهم. مه‌لا خدری دهشتی و رۆلی رۆشنیبری و زانستی:

۱. بایه‌خدانی به‌ئهدهب و رۆشنیبری ئایینی:

مه‌لا خدر، نموونه‌ی رۆشنیبر و شاعیر و په‌روه‌رده‌کارێکی دیاری ئه‌و قۆناغه‌ بووه، که‌ تێیدا ژیاوه. هه‌ر له‌ کاتی خویندنی حوجره‌وه، گوپ‌رایه‌ڵ و زیره‌ک بووه. بۆنموونه‌ کاتیک له‌ دێی (بیتواته) لای مه‌لا موحه‌مه‌د نه‌بی حه‌یده‌ری ده‌خویند، ببووه‌ جیگه‌ی سه‌رنجی مامۆستا که‌ی، زۆرجار مه‌لا موحه‌مه‌د ده‌یگوت: "من بۆ ده‌رسپێدانی فه‌قیکانم، پێویستم به‌ خۆئاماده‌کردن نه‌بووه، ته‌نها ئه‌وکاته نه‌ییت، که‌ ده‌رسم به‌ مه‌لا خدر داوه‌ته‌وه، چونکه‌ قوتاییکی ژیر و هۆشیار بوو، پرسپاری زۆر قوولی ده‌کرد" (دیدار له‌ گه‌ڵ مه‌لا سه‌لامی حه‌یده‌ری ۲۰۰۵/۴/۱).

مه‌لا خدر، بایه‌خی تایبه‌تی به‌ زمانی کوردی و شیوه‌زاره‌کانی داوه، ئه‌مه‌ش له‌ به‌ره‌مه‌ شیعریه‌کانی ده‌رده‌که‌ویت، که‌ خۆی له‌ کۆمه‌ڵه‌ شیعریک و مه‌لولودنامه و بره‌وانامه‌یه‌ک به‌ زمانی کوردی ده‌بینیته‌وه. سه‌باره‌ت به‌ مه‌لولودنامه‌که‌ی، که‌ له‌ ساڵی ۱۹۴۸ نووسیه‌تی (عه‌بدوڵڵا، ۱۹۸۸، ۹)، ساڵی ۱۹۸۸ له‌لایه‌ن موحه‌مه‌د دهشتی کورپیه‌وه چاپ و بلاوکراوه‌ته‌وه، له‌ چهند پارچه‌ شیعریکی ئایینی پێکهاتوه، که‌ ژماره‌یان (۴۲۲) به‌یته، تایبه‌تن به‌ ستایشی په‌روه‌ردگار و سه‌برده‌ی له‌دایکبوونی پێغه‌مبه‌ری ئیسلام موحه‌مه‌د (د-خ)، پاشان چهند که‌سایه‌تیکی دیاری میژووی ئیسلامی به‌سه‌رکردووه‌ته‌وه، که‌ ئاهه‌نگی مه‌لولودیان گێراوه، یان یارمه‌تی هه‌ژاران و لێقه‌وماوانیان داوه، له‌وانه‌ش وه‌ک: سولتان موزه‌فه‌ره‌ددینی گوگبۆری فه‌رمانپه‌روای هه‌ولێری سه‌رده‌می ئه‌تابه‌گی^(۱۹)، عه‌بدوڵڵای کورپی موباره‌کی زانای ئیسلامی^(۲۰)، عه‌بدولمه‌لیکی کورپی مه‌روانی خه‌لیفه‌ی ئه‌مه‌وی^(۲۱).

ئهم مه‌لولودنامه‌یه‌ی مه‌لا خدری دهشتی، که‌ زۆربه‌ی شیعره‌کانی له‌سه‌ر کیشی عه‌رووزی^(۲۲) (په‌مه‌لی شه‌شی مه‌حزوفی مه‌قسوور) نووسراون (گه‌ردی، ۲۰۰۵، ۷۷۸)، له‌ شیوه‌ی ده‌ستنووس له‌ زۆربه‌ی ئاهه‌نگه‌کانی یادی له‌دایکبوونی پێغه‌مبه‌ری ئیسلام (د-خ)، له‌ شاری هه‌ولێر و ده‌ورووبه‌ری، به‌ شیوه‌ و ئاوازی تایبه‌تی ده‌خویندراوه‌وه. عه‌زیز گه‌ردی له‌و باره‌یه‌وه ده‌لێت: "شایی براده‌ریکم بوو، له‌

گه‌ره‌کی (به‌سته‌پیاژه) له شاری هه‌ولێر خر بیووینه‌وه، پاش شیوکردنه‌وه، مه‌لایه‌ک به ده‌نگێکی زوڵال و دل‌رفین مه‌ولوودنامه‌یه‌کی به تام و بۆی به‌سه‌را خوێندینه‌وه. ده‌نگی مه‌لاکه‌ چه‌ند خۆش بوو، هه‌لبه‌سته‌کانی مه‌ولوودنامه‌که‌ش له‌و خۆشتر بوون، بۆ سه‌ببێی مه‌ولوودنامه‌که‌م له مه‌لاکه‌ وه‌رگرت و نووسیمه‌وه، ئه‌ینم هه‌لبه‌ستی مه‌لا خدر ناویکه‌ که به (دهشتی) ناویانگی ده‌رکردوه" (گه‌ردی، ۱۹۷۰، ۲۴). هه‌ر له‌گه‌ڵ مه‌ولوودنامه‌که‌دا له یه‌ک به‌رگدا پرانا مه (عه‌قیده‌نامه) ی دهشتیش بلأو کراوه‌ته‌وه، که له (۱۲۵) به‌یت پیکهاتوه، له سالی ۱۹۵۲ دایناوه. تیایدا باس له بنه‌ماکانی ئایینی ئیسلام ده‌کات، وه‌ک وه‌سفی زاتی په‌روه‌ردگار و ناساندنی پیغه‌مبه‌ران و هه‌ندیک له بنه‌ماکانی ئایینی ئیسلام، پوخته‌ی ناساندنیکی ته‌واوی ئه‌م ئایینه‌یه، بۆ ئه‌وکه‌سانه‌ی که ده‌یانه‌وی شاره‌زای بن (عه‌بدوڵلا، ۱۹۸۸، ۸۲-۱۰۲). دهشتی له پرانا مه‌که‌یدا، تیروانینی تابه‌تی خۆی بۆ خودا، به شیوه‌یه‌کی فه‌لسه‌فی له ژیر رۆشنایی زانسته‌کانی خودانا سیدا ده‌خاته به‌رچاو.

له‌گه‌ڵ ئه‌مانه‌دا دیوانی دهشتی، کۆمه‌لێک ده‌قی شیعری به زمانی کوردی له خۆ گرتوه، که له قۆناغه جیاوازه‌کانی ژیا نی دهشتیدا نووسراون، که ژماره‌یان (۷۰) ده‌قی شیعری به شیوه‌زاره جیاوازه‌کانی زمانی کوردی ده‌بیت، شیعری عیرفانی و غه‌زله و شیعری نیشتمانی و ویژدانی، له‌خۆ ده‌گریت. شیعره‌کان زیاتر گوزارشته له ژیا نی پر له مه‌ینه‌تی خۆی، که ئه‌مه‌ش له‌وه‌دا هاتوه، که ئه‌و هه‌ر له مندالییه‌وه به‌هۆی گوزه‌رانی خرابی خانه‌واده‌که‌ی و مردنی دایکی، دوو چاری نه‌هامه‌تی و ته‌نیامانه‌وه هاتوه، له هه‌مان کاتدا، له نیو گیژاوی پاشکه‌وتوویی و نه‌خوینده‌واری ده‌ورو به‌ره‌که‌یدا ژیا وه و کاری کردوه‌ته‌ سه‌ری، بۆیه ئه‌مانه به گشتی له شیعره‌کانیدا ره‌نگی داوه‌ته‌وه.

مه‌لا خدری دهشتی، جگه له شیوه‌زاری کوردیی ناوه‌پراست (سۆرانی)، شیوه‌زاره‌کانی کوردیی سه‌روو (بادینی و بۆتانی) و هه‌ورامییشی زانیوه (عه‌بدوڵلا، ۱۹۸۸، ل ۸). به‌و شیوه‌زارانه‌ش هۆنراوه‌ی داناوه. وه‌ک ئه‌م کۆپله شیعره‌ی خواره‌وه که به شیوه‌زاری کوردیی سه‌روو، دایناوه و ده‌لێت:

سحه‌ری دل، ژ خوناقیته، نه سووه‌تی بوو ژ تاب
لێ ب یه‌ک کوره، فیراقیته، مه‌ دل بوونه که‌باب
ل ده‌می خونچه ب سه‌د بوخچه ل باغی ته‌ ده‌ات
مه‌یی مه‌هجوور و غه‌ریب، ته‌ حوکم کرب نیقاب
(عه‌بدو‌للا، ۲۰۱۲، ۲۷)

ئهم شیعره که به شیوه‌زاری کوردیی سه‌روو ناوچه‌ی (بۆتان) نووسراوه، ئه‌و پرسیاره‌مان لا دروست ده‌کات، که هۆکاری فیربوونی ده‌شتی، به‌م شیوه‌زاره‌ بۆچی ده‌گه‌رپه‌ته‌وه؟ نووسه‌ر و لیکۆله‌ر عه‌بدو‌لپه‌رحمان مزووری^(۲۳) ئاماژه به‌وه‌ده‌دات: که به‌هۆی ئه‌و شیعرا‌نه‌ی که مه‌لا خدری ده‌شتی به‌ زاراوه‌ی کرمانجی سه‌روو دایناوه، ده‌گه‌ینه ئه‌و راستیه‌ی که ده‌شتی خوینه‌ری شیع‌ر و ئه‌ده‌بیاتی کرمانجی سه‌رووی وه‌ک مه‌لای جه‌زیری "شیخ ئه‌حمه‌د کورپی شیخ موحه‌مه‌د جه‌زیری (۱۵۶۷-۱۶۴۰)" و ئه‌حمه‌دی خانی "ئه‌حمه‌د کورپی ئه‌لیاس ناسراو به‌ ئه‌حمه‌دی خانی (۱۶۵۰-۱۷۰۷)" و مه‌لا با‌ته‌یی بووه "مه‌لا حوسینی ئه‌رتووشی (۱۶۷۵-۱۷۶۰)" (مزووری، ۲۰۱۴، ۱۲).

مه‌لا خدر له‌ رووی ئه‌ده‌بیه‌وه، کاریگه‌ری له‌سه‌ر ده‌ووربه‌ره‌که‌ی، که به‌شیک له‌ کۆمه‌لگه‌ی کوردی ئه‌و قۆناغه‌ پیکده‌هینیت، هه‌بووه، فه‌قیکانی خۆی راهینابوو، له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی با‌یه‌خ به‌ شیع‌ر به‌دن، ئه‌حمه‌د ده‌شتی له‌ پیشه‌کی دیوانی ده‌شتی، چاپی به‌رلین دا، ئاماژه به‌وه‌ ده‌کات، که به‌شیک له‌ شیع‌ره‌کانی ئه‌و ببوونه وێردی سه‌ر زمانی زۆربه‌ی فه‌قیکانی، فه‌قیی وا هه‌بووه، به‌شی زۆری شیع‌ره‌کانی له‌به‌ر بووه، به‌کیک له‌وانه مه‌لا عوسمانی گه‌زنه‌یی^(۲۴) بووه، که له‌ گوندی داره‌به‌ن، فه‌قیی مه‌لا خدر بووه، جگه‌ له‌وه‌ی به‌شیک له‌ شیع‌ره‌کانی ده‌شتی له‌به‌ر بووه، له‌ هه‌مان کاتدا، ده‌نگیکی خۆشیشی هه‌بوو، به‌ ئاوازیکی تایه‌ت ده‌یگوتنه‌وه.

له‌گه‌ڵ ئه‌وانه‌دا زۆر که‌س له‌ ژیر کاریگه‌ریی ئه‌ودا، بوونه‌ته‌ شاعیر، بۆ نمونه، مه‌لا سه‌لامی حه‌یده‌ری ده‌لێت: "که من ناشقی شیع‌ر و ئه‌ده‌ب بووم، هه‌ر

ئه‌و هانده‌رم بوو" (دیدار له‌گه‌ڵ مه‌لا سه‌لامی حه‌یده‌ری ۲۰۰۵/۴/۱). هه‌روه‌ها شاعیری ناسراوی هه‌ولێر، مه‌لا خه‌لیلی سنجاوی (۱۹۱۰-۱۹۸۵) ناسراو به (موخلیس)، ئاماژه به‌وه ده‌کات، که ئه‌م له‌ژێر کاریگه‌ری مه‌لا خدری ده‌شتیدا، ده‌ستی داوه‌ته‌هۆنراوه‌نووسین (شوان، ۲۰۱۰، ۲۷).

جگه له بایه‌خدانی به‌بواری شاعر، مه‌لا خدری ده‌شتی هۆگر و خولیاى خویندنه‌وه‌ی کتیب بووه، هه‌میشه له‌نیو مال‌ه‌وه‌یدا، ژووری تایبه‌تی به‌خویندنه‌وه‌ی نووسین و موتالاه‌بووه، ساکینه‌ی کچی مه‌لا خدر ده‌لێت: "ئه‌وکاته‌ی مالمان له گوندی داره‌به‌ن بوو، یان که له شاری هه‌ولێر یان له دێی خرابه‌دراو بووین، له هه‌ر کاتیکه‌ی شه‌ودا بیدارباینه‌وه، ئه‌وا ده‌مانینی باوکم سه‌ری له‌سه‌ر خویندنه‌وه‌ی کتیبه و زۆر به‌قوولی پووچووه‌ته‌ناو خویندنه‌وه، به‌م شیوه له‌جیاتى خه‌و، زۆربه‌ی شه‌وه‌کانی به‌خویندنه‌وه، هه‌ندی‌ک جار به‌نووسین به‌سه‌ر ده‌برد". هه‌ر له‌و ژووره‌شدا کتیبخانه‌یه‌کی تایبه‌تی خۆی هه‌بووه، که ده‌یان کتیبی دانسه‌قی له‌بواره‌کانی ئایینی و ئه‌ده‌بی و بواره‌کانی دیکه‌ی له‌خۆگرتبوو. عه‌بدولموئین ده‌شتی، ئاماژه به‌وه‌ده‌دات، "که چهند سالی‌ک دواى مردنى باوکى، کتیبخانه‌که‌یان هه‌ر ما‌بوو، که له دار دروستکرا‌بوو، به‌په‌نگی شین بۆیه کرابوو، کتیبی قه‌به‌ی قه‌به‌ی گه‌وره‌ی تیدا‌بوو" (ده‌ست‌نووسی بیره‌وه‌ریه‌کانی عه‌بدولموئین ده‌شتی). خۆشه‌ویستی مه‌لا خدر بۆ کتیب و خویندنه‌وه‌ی کتیب، له‌وساوه‌ ده‌سته‌پێده‌کات که هه‌شتا فه‌قی بووه و له حوجره‌ خویندوویه‌تی، په‌رۆشی ئه‌وه بووه، باشترین کتیبه زانسته‌یه‌کانی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ی ده‌ست بکه‌ویت، به‌لام نه‌بوونی و هه‌ژاری پێگه‌ر بوونه له‌به‌رده‌م به‌دیهاتنی ئه‌و خه‌ونه‌ی، بۆیه هانای بردووه‌ته‌به‌ر ناسیاویکی که بۆ ئه‌م مه‌به‌سته و له کرپنی کتیبه‌کاندا هاوکاری بکات، ئه‌ویش به‌ده‌م داواکاریه‌که‌یه‌وه دیت و هه‌ندی‌ک له‌مه‌رومالاته‌که‌ی بۆ ده‌فرۆشیت، پاره‌که‌ی بۆ ده‌نیریت، تا کتیبه‌کانی پێ بکریت^(۲۰). ئه‌م هۆگری و خۆشه‌ویستیه‌ی ده‌شتی بۆ کتیب ئه‌می له‌بۆته‌ی شاعیریکی ئاساییدا نه‌هه‌شتبووه‌وه، به‌لکو کردبووی به‌مامۆستاییکی ئایینی ناسراوی زانسته‌خواز و شاره‌زا له‌زۆربه‌ی بابه‌ته‌کانی وه‌ک: فه‌له‌ک و ته‌فسیر و فه‌رمووده و مه‌نتیق و به‌لاعه و بنه‌ماکانی (فقه) و بنچینه‌کانی ئه‌ده‌ب و زمان و میژوو (عه‌بدوللا،

١٩٨٨، ٣؛ عه‌بدو‌ل‌لّا، ٢٠٠١، ٥). کاتیک له‌ ساڵی ١٩٣٥ مه‌دره‌سه‌ی ئاواپی (داره‌به‌ن) ده‌کاته‌وه، ده‌یان فه‌قی له‌سه‌ر ده‌ستی ئه‌و فیری زانسته‌ شه‌رعیه‌کان بوون، فاتیح داره‌به‌نی^(٢٦) له‌ وتاریکیدا ده‌ریاره‌ی (مه‌دره‌سه‌ی ئایینی داره‌به‌ن)، ناوی (٣١) مامۆستای ئایینی هیناوه، که‌ له‌و مه‌دره‌سه‌یه‌دا خویندووایانه، قوتابی مه‌لا خدری ده‌شتی بوونه، وه‌ک خۆی ده‌لێت: "ئه‌وانه‌ به‌شیکن له‌و مامۆستایانه، زۆری دیکه‌ش له‌بیرکراون" (داره‌به‌نی، ٢٠٠١، ٩١-٩٢). هه‌روه‌ها مه‌لا تاهیری به‌حرکه‌یی^(٢٧) ناوی چه‌ند مامۆستاییکی ئایینی ده‌هینیت، که‌ ئه‌وانیش هه‌ر لای مه‌لا خدر خویندووایانه (به‌حرکه‌یی، ٢٠١٠، ٣٣٠). هه‌ر له‌م وتاره‌ی فاتیح داره‌به‌نیدا ئاماژه‌ به‌وه‌ دراوه، که‌ ساڵی ١٩٥٢ یه‌کیک له‌و فه‌قیانه، به‌ ناوی مه‌لا ئیسماعیلی سمایلاوه (١٩٢٢-١٩٩٣)، لای ده‌شتی ئیجازه‌ی وه‌رگرتوه، به‌بۆنه‌ی ئیجازه‌پێدانه‌که‌، مه‌لا خدر، ئاهه‌نگیکی گه‌وره‌ی له‌ دێی (داره‌به‌ن) به‌هاوکاریی دانیشتووانی گونده‌که‌ ساز کردووه، به‌ ده‌یان که‌سایه‌تی، له‌ شاری هه‌ولێر و ناوچه‌ی به‌رانه‌تی و شوینه‌کانی دیکه‌ی بانگه‌یشت کردبوو، ئاهه‌نگه‌که‌ ماوه‌ی (٧) پۆژ به‌رده‌وام بووه (داره‌به‌نی، ٢٠٠١، ٩٥). که‌ تیایدا چه‌ند چالاکیکی هونه‌ری وه‌ک شاتویی و خویندنه‌وه‌ی هۆنراوه‌ و سروودی ئایینی له‌لایه‌ن فه‌قیانی مه‌دره‌سه‌ی داره‌به‌نه‌وه‌ پێشکه‌ش کراون. له‌م باره‌یه‌وه‌ (عه‌بدو‌لموئین ده‌شتی)، که‌ ئه‌ویش له‌ زاهیده‌ی خوشکی گه‌وره‌ی بیستووه، ده‌لێت: "به‌شیک له‌ پێداویستیه‌کانی ئاهه‌نگه‌که‌، به‌ ئۆتۆمبیلیکی گه‌وره‌ی باره‌لگر، تابه‌ت له‌ شاری هه‌ولێره‌وه، بۆ داره‌به‌ن، هیندراون" (دیدار له‌گه‌ڵ عه‌بدو‌لموئین ده‌شتی ٢٠٢١/١/١٢). دوا‌ی ئه‌م چالاکیانه، ئینجا مه‌لا خدر ده‌قی ئیجازه‌نامه‌که‌ی، له‌به‌رده‌م ئاماده‌بووان خویندووته‌وه، که‌ به‌عه‌ره‌بیکی پاراو و په‌وان ئاماده‌ی کردووه و پێشکه‌شی قوتابیه‌که‌ی کردووه. مه‌لا ئیسماعیل، له‌ په‌راویزی ئیجازه‌نامه‌که‌یدا، نووسیه‌تی: "مه‌لا خدری ده‌شتی، مامۆستاییکی به‌توانا و زانا و تابلێی شاره‌زا و بلیمه‌ت بوو، له‌ ته‌واوی زانسته‌کانی مه‌لایه‌تی و شه‌رح و فیه‌هی ئیسلامی، بۆیه‌ جیگای شانازییه‌ بۆمن له‌لایه‌ن ئه‌و سه‌روه‌ر و بلیمه‌ته‌ پوخسه‌تی مه‌لایه‌تیم پێدراوه" (عه‌بدو‌ل‌لّا، چاپی به‌رلین، ٢٠٠١، ٣٤٩).

سه‌ره‌رای ئه‌مانه مه‌لا خدری ده‌شتی، گیانیکی هونه‌رخوازیی هه‌بووه، هه‌ر له هه‌ره‌تی لاویتیه‌وه، چه‌زی به‌نمایشی شانۆیی کردووه، به‌تایه‌ت ئه‌و شانۆیانه‌ی که ئامانجیان هۆشیارکردنه‌وه‌ی خه‌لک بووه، له‌و بیروباوه‌ره نه‌رینیه‌ باوانه‌ی که کۆمه‌لگای هۆزایه‌تی و لادئ‌نشینیه‌ ئه‌و قۆناغه، له‌سه‌ری رۆیشتون. له‌سه‌رده‌می فه‌قیاتی له‌ ئاوابی (بیتواته)، له‌ بۆنه و ئاهه‌نگه ئایینییه‌کاندا، له‌گه‌ل فه‌قیکاندا، شانۆییان نمایش کردووه، یه‌کیک له‌و شانۆییانه‌ ناوی (خاوه‌ن دوو ژنه) بووه، که مه‌لا خدر خۆی ئاماده‌ی کردووه و خۆشی رۆلی سه‌ره‌کی تیدا گیراوه، بابه‌تی شانۆکه په‌ند و ئامۆژگاری بووه، بۆ هۆشیارکردنه‌وه‌ی ئه‌و پیاوانه‌ی که خاوه‌ن دوو هاوسه‌رن و ناتوانن، یه‌کسانی له‌ نیوانیاندا رابگرن.

له‌گه‌ل ئه‌مانه‌دا، ده‌شتی بایه‌خی به‌ ئاواز و گۆرانیش داوه، فه‌قییه‌کانی خۆی رَاهیتابوو له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی، چۆن به‌ ئاوازی تایه‌ت و له‌گه‌ل هه‌له‌په‌رکی کوردی، پیه‌ته‌کانی زمانی عه‌ره‌بی له‌به‌ر بکه‌ن، بۆ ئه‌م مه‌به‌سته‌ پیه‌ته‌کانی به‌ شیوازیی ریک خستبوو، که بۆ ئه‌م مه‌به‌سته‌ بگۆنجه‌ت، له‌کاتی ئاهه‌نگ و بۆنه‌کاندا، فه‌قییه‌کان له‌گه‌ل هه‌له‌په‌رکی کوردی ده‌یانگوتنه‌وه، وه‌ک ئه‌م نمونه‌ی خواره‌وه:

ئه‌لفه‌کی ئا، ئه‌وه‌لی ئا، ئوئلیم و ئه‌یی ئوونه

پیه‌ته‌کی با، وه‌لا به‌با، به‌به‌لم و به‌یی بوونه

(دیدار له‌گه‌ل مه‌لا سه‌لامی حه‌یده‌ری ۲۰۰۵/۴/۱)

یه‌کیکی دیکه له‌ لایه‌نه هونه‌رییه‌کانی مه‌لا خدری ده‌شتی، ئاره‌زووی بووه بۆ هونه‌ری خۆشنووسی، کاتییک سه‌یری ده‌ستووسه‌کانی ده‌که‌ین، هه‌ست ده‌که‌ین هه‌ولیداوه، به‌ره‌مه‌کانی به‌ ده‌ستخه‌تیکی خۆش، له‌سه‌ر شیوازی هونه‌ری خۆشنووسی پیتی عه‌ره‌بی بنووسیه‌وه. بۆ ئه‌و مه‌به‌سته‌ش، به‌ ده‌ستی خۆی جوړه مه‌ره‌که‌بیکی تایه‌تی دروست کردبوو، که بۆ نووسینه‌کانی، سوودی لی‌ ده‌ینی، ئه‌م مه‌ره‌که‌به له‌ جوړه گیراوه‌یه‌کی تایه‌ت ئاماده‌ ده‌کرد، دوای گرتنه‌وه‌ی، ده‌یخسته‌ ناو شووشه‌ی تایه‌ت، بۆ نووسینیش، زیاتر قه‌له‌می قامیشی بۆ به‌کاره‌یتاوه، ئه‌مه‌ وپرای ئه‌وه‌ی که قه‌له‌م پاندانیشی بۆ هه‌مان مه‌به‌سته‌ به‌کاربردووه (دیدار له‌گه‌ل ساکینه مه‌لا

خدر دهشتی (۲۰۲۰/۱۲/۲۲). ئه‌و مه‌ره‌که‌به‌ی که دهشتی خۆی ئاماده‌ی ده‌کرد، نمونه‌ی جوړیکی باش و خوړاگر بوو، به‌لگه‌ش بۆ ئه‌مه، تا ئیستا ده‌ستنوسه‌کانی هه‌ر به‌تۆخی و پری ماوه‌ته‌وه و لیل نه‌بووه. ته‌نها هه‌ندیکیان نه‌بیت، که به‌هۆکاری ته‌ربوون، یان کاریگه‌ری شی، نووسینه‌کانیان کال بوونه‌ته‌وه.

۲. بایه‌خدانی به‌زمانه‌کانی عه‌ره‌بی و فارسی و تورکی:

مه‌لا خدری دهشتی، له‌ژیانیدا جگه‌له‌زمانی کوردی (وه‌ک زمانی دایک)، چه‌ند زمانیکی دیکه‌ی به‌چاکی زانیوه، یه‌کیک له‌وانه‌زمانی عه‌ره‌بی بووه، به‌تایبه‌ت له‌زانستی (نه‌حو)ی عه‌ره‌بیدا زۆر به‌توانا بووه، مه‌لا سه‌لامی حه‌یده‌ری ئاماژه‌به‌وه ده‌دات، که له‌م زانسته‌دا له‌هه‌موو ناوچه‌ی خو‌شناوه‌تی ناوبانگی ده‌رکردبوو، جارێکیان فه‌قییه‌ک داوای لێده‌کات ئه‌و شیعری (ئیمه‌ره‌ئولقه‌یس)^(۲۸)ی شاعیری عه‌ره‌بی بۆ ئیعراب بکات:

مِکْرٌ مِفْرٌ مُقْبِلٌ مُدْبِرٌ مَعَا
کَجَلْمُودٍ صَخْرٍ حَطَّهَ السَّيْلُ مِنْ عَلِيٍّ

ئه‌ویش شیعره‌که به‌سێ شیواز ئیعراب ده‌کات، ئه‌مه‌له‌کاتیکه‌دا بوو، که فه‌قییه‌که ته‌نها دوو جوړ له‌ئیعرابی شیعره‌که‌ی به‌رچاوه‌که‌وتبوو (دیدار له‌گه‌ل مه‌لا سه‌لامی حه‌یده‌ری ۲۰۰۵/۴/۱).

کاتیک له‌دی‌داره‌به‌ن بووه، ده‌یان قوتابی بۆ فێربوون و شاره‌زابوون له‌بنه‌ماکانی زمانی عه‌ره‌بی، پروویان کردووه‌ته‌مه‌درسه‌که‌ی، یه‌کیک له‌وانه، مه‌لا عه‌لی کوری مه‌لا عه‌بدو‌ل‌لای کونه‌فلووسه‌بی مامۆستای بووه. مه‌لا عه‌بدو‌ل‌لای درکی به‌توانا و لێهاتوویی دهشتی له‌هواره‌دا کردبوو، بۆیه‌که‌ی ناردووه‌ته‌داره‌به‌ن، تا کتیبی (السیوطی)^(۲۹) له‌زانستی نه‌حو لای ئه‌و بخوینیت (المدرس، ۲۰۱۷، ۱۱۸)، ئه‌مه‌ش باشتین دانپێدانانی مامۆستاییکه‌ به‌رامبه‌ر لێهاتوویی قوتابییه‌که‌ی له‌هواره‌دا. ئه‌م وردی و زیره‌کییه‌ی دهشتی له‌زمانی عه‌ره‌بیدا، کردبوویه‌خاوه‌نی نامیلکه‌یه‌کی تایبه‌ت به‌ (عیلمی به‌یان)، له‌ژیر ناوی (الاستعارة الدشتية لعلم البیان)، که له‌ (۱۴۲)

به‌یته شاعر پیکهاتوو. له‌سه‌ر شیوه‌ی (ئه‌لفیه‌ی ئین مالیک^(۳۰)) له‌ ساڵی ۱۹۴۵ دا نووسیه‌تی (عه‌بدو‌ل‌ل‌لا، ۱۹۸۸، ۹). ئه‌م به‌ره‌مه‌ له‌سه‌رده‌می خۆیدا چاپ نه‌کراوه، به‌لام به‌ شیوه‌ی ده‌ست‌نووس له‌ نیوان فه‌قیاندا، له‌ حوجره‌کانی کوردستان، ده‌ستاوده‌ستی پیکراوه. تا له‌ ساڵی ۲۰۱۰، مه‌لا عه‌بدو‌لقادر به‌حرکه‌یی^(۳۱) شهرحی کردوووه و له‌ شیوه‌ی نامیلکه‌یه‌ک، چاپ و بلاوی کردوووه‌ته‌وه.

له‌گه‌ل ئه‌مانه‌دا، مه‌لا خدر، وه‌ک هه‌ر زۆربه‌ی شاعیرانی کلاسیک، چهند ده‌قیکی شیعری به‌ زمانی عه‌ره‌بی هۆنیوه‌ته‌وه، که‌ به‌شیکیان به‌لگه‌ی لیزانی و زمانپارای و ره‌وانبیزی (به‌لاغه‌)یی ئه‌ون له‌ زمانه‌که‌دا، وه‌ک ئه‌م شیعره‌ی که‌ به‌ناوی (لغز) دایناوه، شیوه‌یه‌که‌ له‌ مه‌ته‌ل، له‌ سه‌رده‌می‌که‌دا ئه‌م لوغزانه‌ باو بوون، فه‌قییه‌کان له‌ حوجره‌کاندا خۆیان پینوه‌ خه‌ریک کردوووه، هه‌لینانیشیان واتای زیره‌کیی فه‌قییه‌که‌ی ده‌گه‌یاندا، ئه‌مه‌ش نمونه‌ی کۆپله‌یه‌که‌ له‌ شیعره‌که‌:

الافان لی سؤالا علنا

ما اسم الذي القلب یكون فوقنا

وبعد حذفه یكون امنا

وذبح رأسه یؤدی قتلنا (عه‌بدو‌ل‌ل‌لا، ۲۰۱۲، ۱۶۶)

هه‌روه‌ها شیعریکی تاییه‌تی له‌سه‌ر قوتابیان و هاندانیان بۆ به‌ره‌و‌پیشچوون و کۆشش له‌ پیناو به‌ده‌سته‌هتانی زانست و زانیاری نووسیه‌وه، ساڵی (۱۹۵۵)، کاتیک موحه‌مه‌دی کوری، له‌ قوتابخانه‌ی (نه‌هزه) له‌ شاری هه‌ولیر قوتابی بووه، له‌ بۆنه‌یه‌کی قوتابخانه‌دا، ئه‌م شیعره‌ی خویندوووه‌ته‌وه، دوا‌ی خویندنه‌وه‌ی شیعره‌که‌، به‌رپۆه‌به‌ری قوتابخانه، مامۆستا‌عه‌لی حه‌مادی، بانگی کردوووه و ستایشی کردوووه و خه‌لاتیشی کردوووه. که‌ دوو دێری یه‌که‌می به‌م شیوه‌یه‌یه‌:

یائلمیذ سعی فی درسه یوم الدوام

قم به للامتحان لا تكون مثل العوام

ان فی سعی جهادا جهل شیء سمننا

لیس للانسان الا ماسعی حسب المرام

(دیدار له‌گه‌ل موحه‌مه‌د ده‌شتی ۲۰۲۱/۳/۹)

له‌ته‌ک زمانی عه‌ره‌بی، زمانی فارسی و تورکیشی زانیوه، سه‌باره‌ت به‌ فارسی، دیاره‌ وه‌ک زۆر به‌ی مه‌لا ئاینیه‌کان، له‌ ئه‌نجامی گه‌رانی به‌رده‌وامی به‌ حوجره‌کانی کوردستاندا، ئاشنایه‌تی له‌ گه‌ڵ ئه‌و فه‌قییه‌انه‌دا په‌یدا کردووه، که‌ زمانی فارسیان زانیوه، ئه‌مه‌ له‌ کاتیکدا به‌شیک له‌ پرۆگرامه‌کانی خویندن له‌ مه‌درسه‌ ئاینیه‌کاندا له‌ بنه‌ره‌تدا فارسی بوون، وه‌ک گوڵستانی سه‌عدی و بوستان و ئه‌سکه‌نده‌رنامه‌..تاد. بۆیه مه‌لاکان له‌و پرۆگه‌یه‌وه به‌ پله‌ی یه‌که‌م، فیزی زمانی فارسی ده‌بوون، ئه‌مه‌ وێرای خویندنه‌وه‌ی شیعر و ئه‌ده‌بیات و به‌ره‌می فارسی، بۆ نمونه مه‌لا خدری ده‌شتی شاره‌زایی ته‌واوی له‌سه‌ر ژیان و به‌ره‌مه‌کانی حافزی شیرازی^(۳۲) هه‌بووه، ئه‌وکاته‌ی له‌ گوندی بی‌تواته، فه‌قی بووه، له‌ گه‌ڵ هاوڕێکانی، گه‌توگۆیان ده‌راره‌ی حافز و لایه‌نه‌ عیرفانیه‌که‌ی کردووه (دیدار له‌ گه‌ڵ مه‌لا سه‌لامی حه‌یده‌ری ۲۰۰۵/۴/۱)، هه‌روه‌ها چه‌ند شیعریکیشی به‌ زمانی فارسی داناوه، که‌ به‌لگه‌ن له‌سه‌ر توانای ته‌واوی له‌ به‌کارهێنانی زمانه‌که‌دا، وه‌ک ئه‌م دێره‌ی خواره‌وه:

ای باد صبا ان گل نشکوفته کدام است
در عهد صبا بلبل دل گشته کدام است

(عه‌بدو‌للا، ۲۰۱۲، ۱۴۷)

هه‌روه‌ها له‌ زمانی تورکیشدا شاره‌زایی هه‌بووه، که‌ په‌نگه‌ په‌یوه‌ندی به‌وه‌وه هه‌بیته، که‌ ئه‌و هه‌ر له‌ نه‌وجه‌وانیه‌وه، له‌ شاری هه‌ولێردا په‌روه‌رده‌ بووه، هاوڕێیه‌تی له‌ گه‌ڵ هاوته‌مه‌نه‌کانی، که‌ به‌ زمانی تورکی قسه‌یان کردووه، یان به‌شیک له‌ مامۆستاکانی که‌ ده‌رسیان پێداوه‌ته‌وه، ئه‌و کاریگه‌رییه‌یان له‌سه‌ر هه‌بوویته، له‌ شیعریکیدا که‌ تیکه‌ه‌لکیشی زمانه‌کانی تورکی و عه‌ره‌بی و فارسییه، به‌م شیوه‌ پازی دلی خۆی ده‌کاته‌وه:

گونگیجه بیر ته‌عنه‌ که‌ره‌م ئیلده‌یی ئاسار
یه‌عنی سه‌ری زولفت به‌ روخی خود شده‌ غه‌مبار
ره‌حم ئیله‌ وه‌فا قلبه‌ بیر ده‌فعه‌ ده‌بویرن
تاکی ده‌هم از گور دلم که‌ حل در ئینکار

(عه‌بدو‌للا، ۲۰۱۲، ۱۱۲)

تهوهری سینه. مه لا خدری دهشتی و هه لۆیستی نه ته وایهتی:

مه لا خدری دهشتی له گه ل ئه وهی که سیکێ شاره زای زانسته شه رعییه کان و نه ده ب و زمان و بواره کانی دیکه بووه، له گه ل ئه مه شدا، خاوهن ههستیکی نه ته وایهتی و نیشتمانیی قوول بووه، ئه مه ش راسته و خۆ له ژیا نی کرداریی ئه ودا، رهنگی دابوووه، پهیدا بوونی ئه م ههسته لای دهشتی، ده گه ریته وه بو قوناغی گه نجیه تی و ئه و سه رده مانه ی که هیشتا فه قی بووه له حوجره کانی کوردستاندا، خویندوو یه تی. له م ته وهره دا هۆکاره کانی گه شه سه ندنی هزری نه ته وایه تی لای مه لا خدر و په نگدانه وه ی له شیعره کانیشیدا ده خهینه روو:

۱. هۆکاره کانی گه شه سه ندنی هزری نه ته وایه تی لای مه لا خدر:

دیاره ئه و هزره نه ته ویه ی که لای مه لا خدری دهشتی هه بووه، ههر له خۆیه وه پهیدا نه بووه، هۆکاره گه لێک رۆلیان له دروستبوونیدا، گه پراوه، که له م خالانه ی خواره ودا تیشک ده خهینه سه ریان:

۱. ژیا نی فه قیاتی و گه شت و گه پان به مه به سستی خویندن، هۆکارێک بوو بو ئه وه ی فه قیه کان زیاتر خه لکان بناسن و ئاشنا یه تیان له ته کدا پهیدا بکه ن، زۆر جار ئه و خه لکانه نیشتمانه پهره وهر و نه ته وه په ره وهر بوون، له ئه نجامی ها ورپیه تی له گه لێاندا زیاتر ئه م ده رگایه یان به روودا ده کرایه وه، له م باره یه وه توێژه ری ک ده لیت: "به درێژایی قوناغه کانی خویندنی ئایینی، فه قیه کان به هۆی گه پان و گه شته کانیانه وه بوونه ته پرایه لێکی په یوه ندی له گواسته وه ی لایه نی هزری و روودا وه سیاسیه کان، بی ئه وه ی گو ی به و ناخۆشیه بده ن که ده هاته ری یان، توانیویه په یوه ندی له نیوان پارچه کانی دیکه ی کوردستان (باکور، باشور، رۆژه لات، رۆژئاوا) دروست بکه ن، چونکه له و ماوه یه ی تیکه ل به یه ک ده بوون، به شیه یه ک له شیه وکان کاریگه ری له سه ر گه شه ی بیرى نه ته وایه تی به جیده هیشت" (خان ئاوده لی، ۲۰۱۴، ۲۷). مه لا خدری دهشتی ئه و کاریگه رییه ی به سه ره وه بووه، ئه و کاته ی له یه کێک له گونده کانی ناوچه ی خۆشناوه تی فه قی بووه، ئاشنا یه تی له گه ل که سیک به ناوی

(میرزا ئه‌حمه‌دی شه‌له) په‌یدا کردووه، که خه‌لکی سلیمانی بووه، له‌سه‌ر بابه‌تی کوردایه‌تی، له‌ ده‌ووربه‌ری سالانی (۱۹۳۰-۱۹۳۱) دا له‌ شاره‌که‌ی هه‌لاتبوو، له‌ ناوچه‌ی خۆشناوه‌تی گیرسابوووه، (پێده‌چیت یه‌کیک بووینت له‌ به‌شداربووانی پاپه‌رینه‌که‌ی به‌رده‌رکی سه‌رای سلیمانی (۱۹۳۰)^(۳۳)، ئه‌م میرزا ئه‌حمه‌ده‌ که‌سیکی هۆشیار و نه‌ته‌وه‌په‌روه‌ر بووه، ببوو مامۆستای کورانی (میرانی په‌شید به‌گی خۆشناو)، کاریگه‌ری له‌م پرووه‌وه‌ له‌سه‌ر مه‌لا خدر هه‌بووه، زۆربه‌ی جار به‌یه‌که‌وه‌ کۆبوونه‌ته‌وه‌ و باسی بابه‌تی سیاسی و کوردایه‌تیان کردووه (دیدار له‌گه‌ڵ مه‌لا سه‌لامی حه‌یده‌ری (۲۰۰۵/۴/۱).

۲. پاپه‌رین و بزافه‌ نه‌ته‌وه‌بیه‌کانی کورد، له‌ بیسته‌کان و سییه‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌م، کاریگه‌ری له‌سه‌ر به‌ره‌وپێشچوونی هزری نه‌ته‌وایه‌تی لای تاکی کورد، به‌تایبه‌ت خۆینده‌وار و بزاردی کۆمه‌لگه‌ هه‌بوو، له‌وانه‌ وه‌ک پاپه‌رینه‌کانی شیخ مه‌حمودی حه‌فید (۱۹۱۹-۱۹۳۱)، شیخ سه‌عیدی پیران، پاپه‌رینی ئاگری داغ (۱۹۲۷) و شیخ ئه‌حمه‌دی بارزان (۱۹۳۱-۱۹۳۲)^(۳۴)، له‌و سه‌رده‌مانه‌دا ناوبانگی ئه‌و پاپه‌رینه‌ه‌ و سه‌رکرده‌کانیان له‌ سه‌رتاسه‌ری کوردستاندا بلا‌وبوووه. وه‌ک توێژه‌ریک نامازه‌ی پێداوه، "که‌ له‌م قۆناغه‌دا به‌هۆی زیاتر خه‌ملانی هۆشیاری نه‌ته‌وایه‌تی، بزافی پزگاریخوازی کورد گه‌یشه‌ ئاستیکی په‌ره‌سه‌ندووتر له‌ پێگه‌یشتن، به‌ جۆریک له‌م ماوه‌یه‌دا ئالای سه‌ربه‌خۆیی کوردستان هه‌لکرا و دروشمی پزگاری کوردستان، راشکاوانه‌ گوزارشتی لیکرا" (هه‌روتی، ۲۰۰۶، ۶۶). مه‌لا خدری دهشتی یه‌کیک بووه، له‌و پۆشنیرانه‌ی هه‌ر زوو که‌وتوووه‌ ته‌ ژێر کاریگه‌ری په‌ره‌سه‌ندنی هزری نه‌ته‌وایه‌تی قۆناغه‌که‌ و ئه‌م هه‌زه‌شی لای خۆی نه‌هه‌یشتوووه‌، به‌پێی توانا خه‌لکیشی له‌م پرووه‌وه‌ هۆشیار کردوووه‌ته‌وه‌، بۆ نمونه‌ ئه‌وه‌کاته‌ی له‌ ئاوابی (بیتواته‌) موسته‌عید بووه، هه‌ولێداوه‌ فه‌قی هاورپێکانی و ته‌نانه‌ت دانیشتوانی گونده‌که‌ش له‌ میژووی بزوتنه‌وه‌ی پزگاریخوازی کورد ئاگادار بکاته‌وه‌، باسی ئه‌وه‌ی بۆ کردوون که‌ "ولاتی کوردستان دابه‌ش کراوه، هه‌ر پارچه‌یه‌کی به‌ر ولاتی که‌وتوووه‌، عێراق، تورکیا، ئێران، سووریا، له‌ کاتی خۆیدا سه‌می زۆریان له‌

نه‌ته‌وه‌ی کورد کردووه". مه‌لا سه‌لامی چه‌یده‌ری ئاماژه به‌وه‌ده‌کات و ده‌لێت: "ئه‌وکاته‌ی مه‌لا خدر ئه‌و قسانه‌ی ده‌کرد، ئێمه‌ نه‌مانده‌زانی کوردستان چیه‌؟ زۆر که‌س پێی وابوو، کوردستان واته‌ گوندی بێتواته‌. جارێکیان له‌ دانیشتی‌کدا، مه‌لا خدر ئه‌و قسه‌یه‌ی به‌ ئاماده‌بوونی باوکم (واته‌ مه‌لا موحه‌مه‌د نه‌بی) گێڕایه‌وه، باوکم پێی گوت: مه‌لا خدر ئه‌و قسانه‌ی تو ده‌یکه‌ی باش نییه‌، ئاگاداری زمانی خۆت به‌"، ئه‌مه‌ له‌ کاتی‌کدا بوو، که‌ دێی بێتواته‌، ژماره‌یه‌ک له‌ دانیشتووانه‌که‌ی جووله‌که‌ بوونه‌، ئه‌وانیش هاوسۆزی ئینگلیز بوون. مه‌لا سه‌لام له‌م باره‌یه‌وه‌ ده‌لێت: "جارێک سیخوڕێکی ئینگلیز به‌ جلو به‌رگی کوردی و شیوازی کورده‌وارییانه‌ هاتبووه‌ ئاوابی (بیتواته‌)، ئامانجی‌شی له‌مه‌دا په‌یوه‌ندی‌گرتن بوو، له‌ گه‌ڵ جووله‌که‌ کانی ناوچه‌که‌، ماوه‌یه‌کی زۆر له‌ گونده‌که‌ مایه‌وه‌، بێته‌وه‌ی که‌سی‌ک بزانی‌ت ئه‌مه‌ ئینگلیزه‌، ته‌نانه‌ت له‌ مزگه‌وتیش وه‌کو فه‌قییه‌ک ده‌ستی به‌ ده‌رس خوێندن کردبوو، تاوه‌کو رۆژێک مه‌لا خدر سه‌رنجی هه‌لسوکه‌وته‌ کانی ده‌دا و ئاشکرای ده‌کات، دواتر قسه‌که‌ی راست ده‌رده‌چیت، ده‌رده‌که‌وێت کابرا سیخوڕی ئینگلیزه‌" (دیدار له‌ گه‌ڵ مه‌لا سه‌لامی چه‌یده‌ری ۲۰۰۵/۴/۱). هه‌ر ئه‌مه‌ش هۆکاری‌ک بووه‌ که‌ مامۆستا‌که‌ی ئاگاداری بکاته‌وه‌ له‌ هه‌لسوکه‌وته‌ نه‌ته‌وه‌ییه‌ کانی. هه‌ر له‌م روه‌وه‌ مه‌لا سه‌لامی چه‌یده‌ری باسی چه‌ند هه‌لۆیستی‌کی دیکه‌ی نه‌ته‌وایه‌تی مه‌لا خدر ده‌کات و ده‌لێت: "ئه‌وکاته‌ی موسته‌عید بوو، ئه‌رکی فێرکردن و په‌روه‌ده‌کردنی فه‌قی تازه‌کان له‌ ئه‌ستۆی ئه‌و دابوو، هه‌میشه‌ هانی ده‌دان له‌ سه‌ر بیری کوردایه‌تی، له‌وانه‌ هه‌ولیده‌دا ئه‌و شیعرا‌نه‌یان پێی له‌ به‌ر بکات که‌ گیانی نه‌ته‌وایه‌تیان تێدا‌بوو، له‌ بیرمه‌ یه‌کی‌ک له‌و شیعرا‌نه‌ی بۆ منی نووسیوو، له‌ کۆپله‌یه‌کی‌دا ده‌لێت:

تۆ نه‌مردووی ئه‌ی سه‌لاحه‌ددینی ئه‌ییبوسی نه‌سه‌ب

هه‌ر بژی ئه‌ی فه‌خری کورد و حاکی مولکی عه‌ره‌ب^(۳۰)

(عه‌بدوللا، ۲۰۱۲، ۱۸۴)

کاریگه‌ری بیری نه‌ته‌وایه‌تی لای مه‌لا خدری ده‌شتی، له‌ ویستیگه‌کانی دیکه‌ی ژیا‌نیدا، زۆر به‌ روه‌ی ده‌رده‌که‌وێت. یه‌کی‌ک له‌وانه‌ به‌هانه‌وه‌ چوونی ئه‌و

کوردانه بووه، که دوای سه‌رکوتکردنی راپه‌پینی دووه‌می بارزان (١٩٤٣-١٩٤٥) (٣٦)، به‌خاوه‌خیزانه‌وه له ناوچه‌ی بارزانه‌وه به زۆره‌ملی پراگۆیزابوونه‌وه ديهاته‌کانی ده‌وروبه‌ری هه‌ولێر و به‌شیکیان له ئاوابی داره‌به‌ن نیشه‌جی کرابوون. به‌پیی سه‌رچاوه‌یه‌ک، ئه‌وانه باروگۆزه‌رانیان زۆر خراپ بووه و تا ناوه‌پاستی سالانی په‌نجاکانی هه‌ر له‌و ناوچانه‌دا ماونه‌ته‌وه (هه‌تاو "گۆفار"، ژ: ١٥، ٧/٥، ١٩٥٤، ل. ١-٢). مه‌لا خدری دهشتی، ئه‌و کاته، واته ده‌وروبه‌ری سالانی (١٩٤٥-١٩٤٦)، وه‌ک مه‌لای گوندی داره‌به‌ن، زۆر پزیزیان ده‌گریت و پالپشتیان ده‌کات، ته‌نانه‌ت له وتاره‌کانی پۆزی هه‌ینی، یان له دانیشه‌کانی حوجره‌دا، داوای له خه‌لکی گونده‌که کردووه، یارمه‌تیان بدن. بۆ نمونه ده‌یگوت: "ئه‌و برا بارزانیانه‌ دوست و هاوڕی ئیمه‌ن، به‌ ناهه‌ق له سه‌ر زید و خاکی خۆیان، ده‌ره‌په‌ندراون، پێویسته هه‌مووان هاوکاریان بین و یارمه‌تیان بده‌ین". هه‌روه‌ها ده‌یگوت: "ئه‌م کرداره‌ی دوژمنان به‌رامبه‌ر به‌و بارزانیانه، دوژمنایه‌تی گه‌لی کورده و کاریکی نامرۆفانه و دژ به‌ ویستی ئیسلامه". ئه‌م هه‌لۆیسته‌ی دهشتی، جگه له به‌جیه‌تانی ئه‌رکیکی ئایینی و مرۆبی و کۆمه‌لایه‌تی، په‌هه‌ندیکی نه‌ته‌وه‌ییشی هه‌بووه، له کۆپله‌ شیعریکیدا، باسی ئه‌م راپه‌پینه‌ی بارزانی کردووه و ده‌لیت:-

قه‌دده‌ت عه‌له‌می کورده له‌سه‌ر گرد و بناری

بۆ نه‌سه‌رته‌ی بارزانه، که دوژمن به‌ فه‌نا ده‌م

(عه‌بدوللا، ٢٠٠١، ٢٩-٣٠، ١٦٩)

٣. په‌ره‌سه‌ندنی بزافی پۆشنیری کوردی، که هه‌ر له کۆتاییه‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده‌مه‌وه، له بواره‌کانی پۆژنامه‌گه‌ری، چاپه‌مه‌نی، کردنه‌وه‌ی قوتابخانه و بایه‌خدان به‌ زمانی کوردی و دروستبوونی پارت و ریکخراوی پۆشنیری ده‌ستی پیکردبوو، ئه‌ویش به‌ درێژایی قۆناغه جیاوازه‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌م، کاردانه‌وه‌ی له‌سه‌ر گه‌شه‌سه‌ندنی بیری نه‌ته‌وايه‌تی کورد هه‌بوو، وه‌ک هه‌مان توێژه‌ری پێشوو ئاماژه‌ی پێده‌دات: "له تاییه‌تمه‌ندیه‌کانی ئه‌و قۆناغه، بایه‌خدانی سه‌رانی کورد بوو به‌ پۆشنیری و په‌ره‌پیدانی کۆمه‌لگای کورده‌واری له‌م لایه‌نه‌وه، ئه‌مه‌ش دوای ئه‌وه‌ی

تۆیژنکی خۆینده‌واری هاوچه‌رخ پینگه‌یشتن، که ئەمانه له گرنگی رۆشنیری تیگه‌یشتن بۆ هۆشیارکردنه‌وه‌ی رۆله‌کانی نه‌ته‌وه‌که‌یان و دامه‌زاندنی بناغه‌یه‌کی پته‌و و به‌هێز بۆ بزافی رزگاریخوازی کوردی" (هه‌روتی، ۲۰۰۶، ۵۱). ئەم بزووتنه‌وه رۆشنیرییه نه‌ته‌وه‌یییه، له کوردستانی عێراق (به‌تایبه‌ت له بیسته‌کان و سییه‌کاندا)، گه‌شه‌سەندنیکێ دیاری به‌خۆیه‌وه‌ بینی، که باروودۆخی سیاسی ناوخوا‌یی و هه‌ریمی و نیوده‌وله‌تی رۆلیان له‌م گه‌شه‌سەندنه‌دا گێرا. مه‌لا خدری دهشتی، وه‌ک رۆشنیریکی هه‌لکه‌وتوو‌ی ئەو قۆناغه، که‌وتبووه ژێر کاریگه‌ری بزافه‌که. مه‌لا سه‌لامی حه‌یده‌ری باس له‌ په‌یوه‌ندی مه‌لا خدر به‌ کۆمه‌له‌یه‌کی رۆشنیری کوردی ده‌کات و ده‌لێت: "ئه‌و په‌یوه‌ندی له‌ گه‌ل‌ جوولانه‌وه‌ی کوردایه‌تیدا به‌هێز بوو، ئەندام بووه له‌ کۆمه‌له‌یه‌کی کوردی، به‌لام نازانم ناوی چی بوو، گومانیشم بۆ ئەوه ده‌چیت، کۆمه‌له‌یه‌کی تایبه‌ت به‌ ئەدیانی کورد بوو، که له‌ ولاتی تورکیاوه به‌ نه‌تی دامه‌زرابوو، په‌یوه‌ندی له‌ گه‌ل‌ایاندا به‌هێز بووه و کاری له‌ گه‌ل‌دا کردوون" (دیدار له‌ گه‌ل‌ مه‌لا سه‌لامی حه‌یده‌ری ۲۰۰۵/۴/۱). ئەوه قسه‌ی مه‌لا سه‌لامه، واته‌ ئەو زانیویه‌تی مه‌لا خدر له‌ رێکخراویکدا ئەندام بووه، ئەمه‌ یان مه‌لا خدر خۆی باسی کردووه، یان ئەوه‌یان له‌ که‌سانی دیکه‌ی نزیک به‌و گۆبیست بووه، به‌لام مه‌لا خدر خۆی ناوی رێکخراوه‌که‌ی نه‌بردووه، که ده‌لێت رێکخراوی په‌کیتی ئەدیانی کورد بووه له‌ تورکیا، ئەمه‌ ته‌نها مه‌زنده‌ی مه‌لا سه‌لامه، ئەگه‌ر ئەو بۆچوونه‌ راست بی‌ت، ده‌بی مه‌لا خدر په‌یوه‌ندی له‌ گه‌ل‌ ئەندامانی ئەو رێکخراوه له‌ تورکیا هه‌بوو. به‌لام ئێمه‌ دوای گه‌رانه‌مان به‌ دوای بوونی کۆمه‌له‌یه‌کی نه‌ینی تایبه‌ت به‌ نووسه‌ر و ئەدیانی کورد، به‌تایبه‌ت له‌ هه‌ر دوو ده‌یه‌ی بیسته‌کان و سییه‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌م له‌ تورکیا، زانیاریکی ئەوتۆمان ده‌ست نه‌که‌وت، تا‌که رێکخراویک که له‌م قۆناغه‌دا چالاکی سیاسی و رۆشنیری ئەنجام دا، رێکخراوی خۆییوون بووه، که له‌ سالی ۱۹۲۷ له‌ لوبنان دامه‌زرابوو، زۆربه‌ی رۆشنیران و چالاکوانانی سیاسی کوردستانی تورکیا و سوریا و کوردانی تاراوگه، ئەندام بوون تیدا (کونی ره‌ش، ۲۰۰۰، ۶۶-۴۱)، هه‌روه‌ها کۆمه‌له‌که، له‌ باشووری کوردستانیش، له‌ شاره‌کانی موصل

و هه‌ولێر و سلێمانی و کۆیه، لقی هه‌بووه، ژماره‌یه‌ک له که‌سایه‌تی و سیاسه‌توان و پۆشنیریانی ئه‌و پارچه‌یه‌ی کوردستان په‌یوه‌ندیان پێوه کردووه (فاتح، ۲۰۱۴، ۹۲-۹۵)، به دوور نازانداریت دهشتی یه‌کیک بووبیت له ئەندامانی ئه‌و پێکخراوه و په‌یوه‌ندیی له‌گه‌ڵ سه‌رانی پێکخراوه که هه‌بووبیت، مه‌به‌ستی مه‌لا سه‌لامیش هه‌ر ئه‌وه بووبیت.

هه‌ر سه‌باره‌ت به‌م باسه، ده‌کریت ئه‌و بۆچوونه‌ش له‌به‌رچاو بگرین، که ره‌نگه مه‌لا خدری دهشتی له یه‌کیک له‌و پێکخراوانه‌دا ئەندام بووبیت، که له‌م قۆناغه‌دا له‌ شاره‌کانی کورستان یان له‌ شاری به‌غداد یان موصل دامه‌زراون، تاشنایه‌تیشی له‌ گه‌لیاندا له‌ پێگه‌ی ئه‌و (میرزا ئه‌حمده‌ شه‌له) یه‌وه بووبیت، که زۆرجار له‌ گه‌ڵ مه‌لا خدری دهشتی به‌ نه‌ینی کۆبوونه‌ته‌وه، جار‌جاره‌ش که‌سیک له‌ سلێمانیه‌وه ده‌هاته‌ لایان، هه‌ندێ بۆلاوکراوه و پۆژنامه‌ی تابه‌تی ئه‌و سه‌رده‌مانه‌ی بۆ ده‌هێنان (دیدار له‌ گه‌ڵ مه‌لا سه‌لامی حه‌یده‌ری ۲۰۰۵/۴/۱). له‌ دیارترین ئه‌و پێکخراوانه‌ش که ئه‌وکاته له‌ کوردستان به‌ نه‌ینی کاریان ده‌کرد، ئه‌مانه‌ بوون: کۆمه‌له‌ی زانستی - سلێمانی (۱۹۲۶)، کۆمه‌له‌ی زه‌رده‌شت-سلێمانی (۱۹۲۸)، کۆمه‌له‌ی پێشکه‌وتنی کوردان - موصل (۱۹۳۰) (۳۷).

کاریگه‌ری پۆشنیری نه‌ته‌وایه‌تی به‌سه‌ر مه‌لا خدری دهشتی زۆر به‌ پوونی دیار بووه، ئه‌و درکی به‌وه کردبوو، که زمان هۆکاری مانه‌وه و پێشکه‌وتنی نه‌ته‌وه‌کانه، هه‌ر په‌یامێک ئه‌گه‌ر به‌ زمانی نه‌ته‌وایه‌تی به‌ کۆمه‌لگه‌ نه‌گه‌یه‌ندریت، ناتوانیت کاریگه‌رییکی ئه‌وتۆ جێبه‌جێیت. بۆیه هه‌ولیداوه هه‌ر به‌ کوردی په‌یامی خۆی بگه‌یه‌نیت، له‌ شوێنیکه‌ی مه‌ولوودنامه‌که‌یدا، ئاماژه‌ به‌وه ده‌دات، که ئه‌و مه‌ولوودنامه‌یه‌ی به‌ زمانی کوردی، بۆ ئه‌و که‌سانه‌ داڕشتووه، که زمانی نه‌ته‌وایه‌تی خۆیان پێ له‌لا به‌رزه، پاشان په‌خه‌ له‌و که‌سانه‌ ده‌گریت، که بایه‌خ به‌ زمانی باوک و باپیرانیان ناده‌ن و هه‌یج شوێنه‌واریک بۆ خزمه‌تی ئه‌و زمانه‌ جێناهێلن، ئه‌و که‌سانه‌ ئه‌گه‌ر ده‌وله‌مه‌ندیش بن، به‌لام هه‌میشه‌ قه‌رزبارن، ده‌لیت:

له‌به‌ر هه‌ندیک که هه‌رکەس میلیله‌تی خۆی پێ له‌لا به‌رزه
منیش بۆیێ که نه‌زم کرد ویلا ده‌تنامه به‌م ته‌رزه
که‌سیک که بی ته‌مسەر بیت بۆ زمانی باب و باپیری
ژیانی ئەو ئەگه‌رچی نه‌قدی زۆریش بیت وه‌کوو قه‌رزه

(عه‌بدو‌ل‌لا، ۱۹۸۸، ۷۹)

له‌گه‌ڵ ئەمه‌دا مه‌لا خدری دهشتی به‌یه‌که‌م مامۆستای ئایینی داده‌ندریت،
که له‌سه‌ره‌تای سالانی سییه‌کان (۱۹۳۰-۱۹۳۱)، له‌ناوچه‌ی خو‌شناوه‌تییدا، وتاری
هه‌ینی به‌زمانی کوردی پیشکەش کردبیت. مه‌لا سه‌لامی حه‌یده‌ری له‌م باره‌یه‌وه
ده‌لێت: "مامۆستا مه‌لا خدر که له‌بیتواته‌ بوو، (هیشتا موسته‌عید بوو)، جارێکیان
باوکم داوای لیکرد، وتاری پۆزی هه‌ینی پیشکەش بکات، ته‌ویش بۆیه‌که‌م جار
چوو سه‌ر مینه‌بری مزگه‌وته‌که‌ (مزگه‌وتی سپی له‌دی بیواته‌)، به‌ (بسم الله الرحمن
الرحیم...حه‌مد بۆ خوا، ئەو خوايه‌ی که ته‌رز و ئاسمانی دروست کردوو...) ده‌ستی
پیکرد، له‌گه‌ڵ ئەو (چه‌ند) که‌لیمه‌یه‌ی گو، هه‌موو خه‌لک به‌سه‌رسورمانه‌وه‌ سه‌ریان
به‌رز کرده‌وه، شتی وا نه‌یسترا‌بوو، له‌سه‌ر مینه‌ر به‌زمانی کوردی قسه‌ بکه‌ی،
وتاریکی نزیکه‌ی بیست ده‌قه‌یی خوینده‌وه، که باسی نوێژ و پاکوخاوتنی و
ده‌روونپاکی ده‌کرد." دواتر ئاماژه‌ به‌وه‌ ده‌کات که: "خه‌لک به‌مه‌گه‌شانه‌وه، سوپاس
و ستایشی مامۆستایان له‌سه‌ر ئەم کاره‌ کرد، ته‌نانه‌ت خه‌لک له‌پۆزانی هه‌ینی، هه‌ر
له‌به‌یانی زوووه‌وه له‌دیها‌ته‌کانی ده‌وروبه‌ریشه‌وه‌ ده‌هاتن، بۆ گوێگرتن له‌وتاری
هه‌ینی به‌زمانی کوردی." مه‌لا خدر هه‌ر به‌وه‌ نه‌وه‌ستاوه، که ته‌نها خۆی وتار به
زمانی کوردی پیشکەش بکات، به‌لکو مه‌لای دیها‌ته‌کانی ناوچه‌که‌شی راهی‌ناوه‌ چۆن
وتار به‌زمانی کوردی ئاماده‌ بکه‌ن و پاشان پیشکەشی بکه‌ن (دیدار له‌گه‌ڵ مه‌لا
سه‌لامی حه‌یده‌ری ۲۰۰۵/۴/۱). ئەمه‌ وێرای ئەوه‌ی له‌کاتی به‌جیه‌یتانی فه‌ریزه‌ی
حه‌جدا، له‌سالی ۱۹۵۰، به‌هه‌مان شیوه‌ چه‌ند وتاریکی به‌زمانی کوردی بۆ
هاوگه‌شته‌کانی پیشکەش کردوو (داره‌به‌نی، ۲۰۰۱، ۹۱). هه‌موو ئەوانه‌ به‌لگه‌ن
له‌سه‌ر هۆشیاری نه‌ته‌وه‌یی ئەم که‌سایه‌تییه‌ وه‌وله‌کانی بۆ بلاوکره‌وه‌ی رۆشنییری و
په‌یامی ئایینی به‌زمانی نه‌ته‌وه‌یی.

د. هزری نه‌ته‌وایه‌تی له هۆنراوه‌کانیدا:

هه‌لۆیستیکی دیکه‌ی نه‌ته‌وایه‌تی مه‌لا خدری دهشتی له هۆنراوه‌کانی ده‌رده‌که‌ویت، دکتۆر مارف خه‌زنه‌دار (۱۹۳۰-۲۰۱۰) له‌م باره‌یه‌وه ده‌لیت: "مه‌لا خدری دهشتی، هه‌موو ژیا‌نی له‌ حوجره‌ی مزگه‌وت بر‌دوو‌ته‌ سه‌ر، مامۆستای زانسته‌کانی شه‌ریعه‌تی ئیسلام و زمانی عه‌ره‌بی بووه، به‌لام هه‌ندیک له‌ شیعره‌کانی به‌لگه‌ی ئه‌وه‌ن ئاگاداری زانستی ده‌ره‌وه‌ی مزگه‌وت بووه، هۆشیارانه و مۆدی‌رنیزمانه، بی‌ری له‌ مه‌سه‌له‌ی پر‌زگاریی نه‌ته‌وه‌ی کورد کردووه" (خه‌زنه‌دار، ب، ۷، ۲۰۱۰، ۱۲۲). هه‌روه‌ها عه‌زیز گه‌ردی ده‌رباره‌ی دهشتی ده‌لیت: "پیاویکی سه‌ربه‌رز و چاوقایم و نه‌ترس بوو، هه‌رده‌م بۆ سه‌ربه‌رزی و پینگه‌یشتن و پینکه‌وتن و ده‌ستگیربوونی ئامانجه‌کانی کورد و کوردستان، بۆ چه‌سپاندن و بلا‌وکردنه‌وه‌ی باوه‌ری پیرۆزی ئیسلام ده‌کو‌شا" (گه‌ردی، ۱۹۷۰، ۲۴). مه‌لا خدر له‌ شیعره‌کانیدا، شانازی به‌ کوردبوونی خۆیه‌وه ده‌کات، ئه‌و ئاماده‌یه له‌ پیناو ئازادی و سه‌رفرازی نه‌ته‌وه‌که‌ی، نه‌ک ته‌نها له‌ پینگه‌ی ئه‌ده‌ب و زانسته‌وه خزمه‌ت بکات، به‌لکو چه‌ک هه‌لگه‌یت و له‌ پیزی بزوو‌تنه‌وه‌ی پر‌زگاریخو‌ازی کورددا، بۆ ئه‌و ئامانجه‌ خه‌بات بکات، له‌ شیعریکیدا ده‌لیت:

په‌شمالی په‌شی کوردان، شیر و چه‌کی تپدايه

بۆ به‌ستنی شیر و چه‌ک، نه‌وره‌سته‌یی کوردانم

(عه‌بدو‌للا، ۲۰۰۱، ۱۳۷)

له‌گه‌ل ئه‌وه‌ی ئاماده‌یی خه‌بات و به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی له‌ شیعره‌کانیدا ده‌رپریوه، له‌هه‌مان کات و له‌ زۆربه‌ی هه‌لبه‌سته نه‌ته‌وه‌یییه‌کانیدا، داوا‌ی یه‌کپیزی گه‌لی کوردی کردووه، پیتی وابوو هه‌میشه په‌رته‌وازه‌یی و نه‌بوونی یه‌کپیزی، پینگه‌ نه‌به‌رده‌م پینکه‌وتنی ئه‌و نه‌ته‌وه‌یه، ئه‌وه‌تا له‌و شیعره‌یدا، پرۆی ده‌می بۆ یه‌کپیزی و ته‌با‌یی، ده‌کاته نه‌ته‌وه‌که‌ی و ده‌لیت:

کوردینه وهرن شه‌ریه‌تی پینگی به‌ ده‌ماکه‌ن

ئه‌م مولکه له‌ ده‌ست عاله‌می بینگانه‌ په‌هاکه‌ن

یه کدی مه کورژن پرووی سه نایع له ههوا کهن به م ئاور و پروناکیه سوتاو ده دلی من

(گهردی، ۱۹۷۰، ۲۵)

تویژه ریک ده رباره ی ئەم هۆنراوه یه ی دهشتی نووسیه تی: "ئەم په یامه په یامی مامۆستایه کی ئایینی نیه بو ئیمانداران که پێیان بلێ چاکه بکهن و له خراپه دوور که ونه وه، به لکو له په یامی رابه ریکی سیاسی ده چیت، که تیایدا هه م ده ستیشانی نه خۆشیه که ده کات و هه م ئامازه یه کی رۆشن به رینگه چاره ده کات، دهشتی پیمان ده لێ: یه کدی مه کورژن و شه ربه تی برابه تی بخۆنه وه ، به مه ش ده توان خاکی کوردستان له ده ست بینگانه ئازاد کهن و بینه وه خاوه نی راسته قینه ی خاکی خۆتان ، ئەوسا پشه سازی رووی له ههوا ده بیت ، واته ولات پێ ده نیتته قزناغی کی دیکه وه" (مینه، ۱۹۹۷، ۳).

ههروه ها پێی وابوه، ئەگه ر نه ته وه ی کورد بیه ویت سه ربه خۆ بیت، دیسان ده بی یه کگرتوو بیت، چونکه کیشه و ململانی ناوخۆیی، رینگه له به رده م ئەم ئامانجه، ئەمه شی به یه کگرتن و داهینان و پیشکه وتنه وه گری داوه و ده لیت:

چاکه فکری کهن له ئیستقلالی، خۆزوو چاره کهن
ته رکی وه حشه ت کهن، سیلاحی یه کدی کوشتن پاره کهن
پوو له په یدا کردنی ئالاتی وه ک ته ییاره کهن
تاوه کو (دهشتی) نه بی مه شغولی قال و قیلی غه م

(مینه، ۲۰۰۷، ۴)

له شیعری کیدا، به ئامازه دان به زاراوه ی (مه رکه زی خاکی سلیمانی)، په نجه ده خاته سه ر خالی کی گرنگی میژووی کورد، که ئەویش بزاقه که ی شیخ مه حمودی حه فیده (۱۹۱۹-۱۹۳۱)، که به یه کیک له بزاقه به هیزه کانی میژووی هاوچه رخی کورد داده ندریت، تا گه یشته ئاستی سه ربه خۆیی و راگه یاندنی مه مله که تیکی کوردی، شیخ مه حمود (۱۸۸۱-۱۹۵۶) تاجی سه ربه خۆیی که ی له سه رنا و بووه مه لیکی کوردستان، به لام دوا جار دروستبوونی ململانی ناوخۆیی، بووه یه کیک له هۆکاره کانی له بار بردنی سه ربه خۆیی که (حیلمی، ب ۲، ۱۹۸۸، ۴۴۲)، ئەوه تا ده لیت:

مه رکه زی خاکی سوله یمانی خیانه ت تیکی دا
خۆ به خۆ هه رچی که هات و قووه ت و قه ولیکی دا
تاجی ئیستیقلال به سه رچوو چ نه فعیکی نه دا
چه قه لولو له و بابه پۆ، پشتم شکا پۆزی نه دم

(نا نه که لی، ۱۹۷۰، ۱۹)

ئه مه ش ئه وه مان بۆ ده رده خات، که مه لا خدر به چاکی ئاگاداری میژووی
نه ته وه که ی خۆی بووه، به تاییه ت ده رباره ی شیخ مه حموودی حه فید و بزافه که ی،
هه ر ئه م ئاگادارییه ی ئه و له و بزافه دا، وایکردوو که خۆشه ویستیکی تاییه تی بۆ
شیخ مه حموود هه بی ت و ته نانه ت وه ک باوکیکی پۆچی بۆ کوردان ئاماژه ی پێداوه،
له شیعیکیدا، به بۆنه ی کۆچی دوایی ئه و که سایه تیه، له پیکه وتی (۱۹۵۶/۱۰/۹) له
شاری به غداد، به م جۆره هه سته خۆی ده ربرپوه:

ئه ی شاهی سوله یمانی، بی باب و که ست کردین
بۆ له و ده مه یه کجاری، بی خزم و که ست کردین

(عه بدو لالا، ۲۰۱۲، ۱۲۴)

ههروه ها له شیعه کانی دا په خنه له و که سانه ده گری ت، که گه و ره و ئه شرافی
گه لی کوردن، ئاگاداریان ده کاته وه که ئه وان هه ر ته نها خه ریکی خۆیانن و له سه ر
قووت و داها تی میلله ت خۆیان ده وه له مه ند کردوو، هه یچ باکیان به وه نییه چاره نووسی
کورد به چی ده گات و چی به سه ر دیت، دیا ره ئه شرافیش مه به سته له ئاغا و شیخ و
سه رداره کانی کورده، له شیوه ی پر سیار روویان لینه کات و ده لیت:

ئه ی گه لی ئه شرافی کوردان بۆ غه ریقی زیلله تن؟
بۆچی وا دائیم خه ریکی قووتی مولک و میلله تن؟
بۆچی وا ده عیه و ته ککه بوور لینه ده ن پر حیده تن؟
چا که شه رمی کهن له عالم، سه ره بخۆ، کا کهن له دم

(خه زنه دار، ۲۰۱۰، ب. ۷، ۱۱۹)

پاشان دیته سه ر ئه وه ی که چۆن هۆزه کورده کانیش، که جاران سیمبولی خه باتی نه ته وایه تی کورد بوون، که چی ئیستا (مه به ست له کاتی دانانی هۆنراوه که یه) په رته وازه و بیده نگ کران، ته نانه ت هه ندیکیان خه ریکی ده ریۆزه (سوال کردن)ن، که لیژده مه به سستی ئه و نانه یه که له به رامبه ر بیده نگ کردنیان وه ری ده گرن، هیچ رۆلیکیان له بزوتنه وه ی رزگار یخوازی کورد نه ماوه، ئه وه تا ده لیت:

کوا په ئیسی ئیلی جاف و میره کانی پشت گه لی؟

ئيجتیماعی میر و سوو، کوانی له گه ل میر مه حمه لی؟

کوا هه ماوه ند؟ و شکاک و، بۆته کانی گه نجه لی؟

چه ند که سی تر هه ن، که ئه مپرو نانی ده ریۆزه له دم

(عه بدوللا، ۲۰۱۲، ۱۲۵)

دواتر باس له وه ده کات که کورد هیچ کاتیک سوودی له خاک و سه رچاوه و سامانه سروشتیه که ی خۆی وه رنه گرتوه، ئه مه ش هۆکاره که ی ده گه رپه ته وه بۆ سه ره به خۆنه بوون و دواکه وتووپی و ناهۆشیاری. مه لا خدر که باس له جه هل (دواکه وتووپی) ده کات، نه بوونی داهیتان و پیشکه وتنی زانستی به هۆکاری ئه و دواکه وتنه داده نیت و نیگه رانیی خۆی بۆ ژێرده سته یی نه ته وه که ی ده خاته پروو، چۆن ولاتان به ئاره زووی خۆیان و به تازه ترین ئامرازه کانی سه رده م، به ربوونه ته تالان کردنی خیروبیر و داهات و سامانی ئه و ولاته و ده لیت:

هه رکه سی هات و به دیعی سنعه تی بوو ناوی دا

خاکی ئیوه ی کرده پا پۆر و له به حرا تاوی دا

مه کته بی لاسکی دانانه فعی بی ئه ندازی دا

تابه که ی ئیوه ش له جه هلا دانه دوورن پووشی سه م

(عه بدوللا، ۲۰۱۲، ۱۲۵)

پاشان له شیعریکی دیکه دا، ناوی (ئینگلته را) دینیت، ئه و ولاته زله یزه ی که هه ر له ساتی جه نگی جیهانی یه که م (۱۹۱۴-۱۹۱۸) هوه، به هۆی په یمانی سایکس- بیکو (۱۹۱۶)، نه خشه ی ده سته سه رداگرتنی کوردستانی دانا بوو، دوا ی جه نگ، هه نگاوی کرداری بۆ ئه م ده سته سه رداگرتنه دانا و (کوردستانی ویلایه تی موسل)ی،

که کانگای سامانی نه‌وت و کانزا سروشتیه‌کانی دیکه بوو، ده‌ست به‌سه‌رداگرت و پاشان له‌سالی ۱۹۲۱ به‌زۆری خسته‌یه‌سه‌ر نه‌خشه‌ی سیاسی ده‌وله‌تی عیراق و له‌ژێر کۆلۆنیالی خۆیدا به‌پێوه‌ی ده‌برد (اسکندر، ۲۰۰۷، ۲۰۲-۲۰۳)، مه‌لا خدر که زۆر به‌چاکی ئاگاداری میژووی دابه‌شکاری نیشتمان‌که‌ی بووه، له‌م شیعریدا، ده‌لیت:

گۆگرده‌ئه‌سووتیته‌وه‌ئه‌م‌پۆ له‌زه‌مینا
ئینگلته‌پراها‌ت و وه‌ریگرت و له‌ده‌می نا
ئیه‌ش به‌هه‌مووده‌م سه‌رومال و له‌په‌هینا
شیاوای که‌بابی جگه‌ری کورده‌دلی من

(نا‌نه‌که‌لی، ۱۹۷۰، ۲۰)

له‌م شیعریدا ده‌شتی په‌نای بۆ کۆمه‌لێک وشه‌بردووه، که هیچ په‌یوه‌ندییه‌کیان به‌جوهره و مزگه‌وته‌وه‌نیه و لای مروّفی ئیماندار ئه‌م جوهره و شانە کلیلی ده‌رگای ئاخیره‌ت نین، به‌لام هه‌ستی نه‌ته‌وه‌یی و نیشتمانی لای ئه‌م شاعیره‌وایکردووه که له‌سه‌ر چه‌مکی ژيان‌دۆستی کاربکات و هه‌ول‌بدا نیشتمان‌که‌ی پرووناک و میلیته‌که‌ی هۆشیارو چاوکراوه‌بێ، وشه‌کانی (سه‌نایع، مه‌عدن، سه‌نعتی ته‌بیاره، لاسلکی، ئه‌له‌تریک، گۆگرد، لۆکه) که له‌م تیکسته‌دا (بۆ نیگه‌به‌تی ئه‌م میلیته‌ته) به‌رچاو ده‌که‌ون، بۆنی پێشکه‌وتن و ژیانان لێ دیت (مینه، ۲۰۰۷، ۳). له‌دوا دێری شیعره‌که‌شدا، نیگه‌رانیی ته‌واوی خۆی بۆ ئه‌م دۆخه‌ده‌رده‌په‌یت و به‌هه‌ده‌رچوونی سامانی ئه‌و وڵاته‌تا رادده‌ی برینداربوون کاری کردووه‌ته‌سه‌ری و ده‌لیت:

لۆکه‌ی وه‌ته‌نی ئیه‌یه‌ئه‌م‌پۆ بووه‌دینار
پرووحی وه‌ته‌نی ئیه‌یه‌ئه‌م‌فلسی خریدار
به‌م حاله‌یه‌(ده‌شتی) که‌ده‌بێ عاجز و بیمار
هه‌رده‌م که‌خه‌فه‌تخان و برینداره‌دلی من

له‌ژێره‌وه‌ی ئه‌م شیعره، نووسیه‌تی: "خلاس بوو، نووسینی خه‌فه‌تی دلی ده‌شتی، به‌لام هیچ فائیده‌ی نیه، چونکه‌سه‌ده‌که‌سی وه‌کو "حاجی قادر" (۱۸۱۷-۱۸۹۷) و نالی (۱۸۰۰-۱۸۷۷)", به‌م خه‌فه‌ته‌وه‌چوون" (عه‌بدوللا، ۲۰۱۲، ۱۲۸). ئه‌مانه و چه‌ند ده‌قیکی دیکه‌ی شیعری، به‌لگه‌ن له‌سه‌ر بوونی هه‌ستیکی نه‌ته‌وایه‌تی به‌هێز لای مه‌لا خدری ده‌شتی، هه‌رئه‌مه‌ش بووه‌هۆکاری ئه‌وه‌ی، کاتیکی له‌سالی

۱۹۶۱، خانه‌وادهی دهشتی، ده‌ست‌نووسی دیوانه‌که، به مه‌به‌ستی چاپ‌کردنی، ده‌ده‌نه گیوی موکریان‌ی خاوه‌نی چاپ‌خانه‌ی کوردستان (هه‌ولێری ئه‌وسا)، ئه‌ویش بۆ مۆله‌تپیدانی، ده‌ینێرێته ره‌قابه له شاری به‌غداد، ره‌قابه به هۆی بوونی شیعه نه‌ته‌وایه‌تییه‌کان، مۆله‌تی چاپ‌کردنی نادات. عه‌بدولموئمین دهشتی له‌و باره‌یه‌وه ده‌لێت: "مامۆستا گیو کاتی خۆی نوسخه‌ی ئۆرگینالی دیوانه‌که‌ی باوکمی له کاکم (ئه‌حمه‌د دهشتی) وه‌رگرتبوو، هه‌ناردبوویه به‌غدا بۆ ئه‌وه‌ی چاپی بکات، به‌لام له ره‌قابه‌ی به‌غدا ره‌تیان کردبووه‌وه چاپی بکه‌ن، دیوانه‌که به داخه‌وه که ون بوو، مۆری ره‌قابه‌ی له‌سه‌ر به‌رگه‌گه‌دا هه‌ر مابوو" (ده‌ست‌نووسی بیره‌وه‌رییه‌کانی عه‌بدولموئمین دهشتی).

شیعه‌کانی دهشتی، جگه له هاوخه‌می بۆ کێشه‌ی نه‌ته‌وه‌که‌ی، ده‌ست‌نیشانی ئه‌و هۆکارانه‌شی کردوو، که زه‌مینه‌یان بۆ دروستبوونی کێشه‌کان ره‌خساندوو، له سه‌رووی هه‌موویانه‌وه، نه‌بوونی یه‌کده‌نگی و یه‌کپیزی و خۆپه‌رستی و دواکه‌وتوویی و نه‌خوینده‌واری، له نیو تاکه‌کانی کۆمه‌لگه‌ی کوردی، به‌مه‌ش هۆکاری مه‌زلوومییه‌تی کورد، ته‌نها ناخاته ئه‌ستۆی دوژمنانی کورد، به‌لکو کورد خۆی به به‌رپرسیار به‌رامبه‌ر به‌بوونی ئه‌و مه‌زلوومییه‌ته‌ ده‌زانیته و راشکاوانه‌ پرووی په‌خنه‌ ده‌کاته تاک به تاک کورد و ده‌لێت: ئه‌گه‌ر نه‌ته‌وه‌ خۆی هۆشیار نه‌بێت، هه‌رزوو ده‌که‌وێته ژێر چه‌پۆکی دوژمنان.

نه‌نجامی توپژینه‌وه:

۱. کاتیک له میژووی ئه‌ده‌بی کوردیدا، ژیاننامه‌ی به‌شیک له شاعیرانی کورد ده‌خوینینه‌وه، هه‌ست ده‌که‌ین، ئه‌وان هه‌ر ته‌نها شاعیر نه‌بوونه، به‌لکو رابه‌ری نه‌ته‌وايه‌تی و نیشتمانی کۆمه‌لگا‌که‌شیان بوونه، ئه‌وان له زۆر ریگه‌وه، په‌یامی هۆشیارکردنه‌وه‌ی کۆمه‌لگایان گه‌یاندووه، که‌ شیع‌ر و ئه‌ده‌بیات یه‌ کینک له‌و ریگایانه‌ بووه. مه‌لا خدری دهشتی له‌و که‌سایه‌تیانه‌ی کورد بووه، که‌ شیع‌ر و ئه‌ده‌بیات تاکه‌ ئامرازی خه‌باتی نه‌ته‌وايه‌تی و نیشتمانی ئه‌و نه‌بووه، به‌لکو گه‌لیک ریگای دیکه‌ی بۆ ئه‌و مه‌به‌سته‌گرتووه‌ته‌ به‌ر.

۲. مه‌لا خدر، ئه‌گه‌رچی له‌ ژینگه‌یه‌کی هه‌ژارانه و ناسۆرانه په‌روه‌رده‌ بووه، به‌لام ئه‌مه‌ ریگر نه‌بووه بۆ گه‌یشتن به‌ خواسته‌کانی، به‌لکو به‌ پیچه‌وانه‌وه، نه‌خشی گرنگی له‌ سه‌رکه‌وتنی ژیانیدا گه‌یارد، ئه‌و هه‌ولیداوه ئه‌و بۆشاییه‌ گه‌وره‌ی ژیان، به‌ ده‌ده‌ستخستنی زانست و زانیاری و دروستکردنی پیگه‌یه‌کی تابه‌تی بۆ که‌سایه‌تییه‌که‌ی پر بکاته‌وه. بۆیه‌ به‌ درپژایی ویستگه‌ جیاوازه‌کانی ژیان، چ له‌ سه‌رده‌می فه‌قیاتی (۱۹۱۶-۱۹۳۵)، یان له‌ سه‌رده‌می مه‌لایه‌تیبیدا (۱۹۳۵-۱۹۵۷)، ئه‌و جو‌ره‌ پیگه‌ی بۆخۆی ده‌سته‌به‌رکردووه، هه‌میشه‌ که‌سیکی ریژلیگه‌راوی ناو ده‌ورووبه‌ره‌که‌ی بووه.

۳. له‌ میژوودا، یه‌ کینک له‌و فاکته‌رانه‌ی پۆلیان له‌ دروستکردنی تاک‌ی کاریگه‌ر هه‌بووه، ئاو‌یته‌بوونی ئه‌و تاکه‌ بووه، به‌ ئیش و ئازاری کۆمه‌لگا‌که‌ی، واته‌ که‌سانیک دینه‌ پیسه‌وه و ده‌بنه‌ پیسه‌نگ، که‌ له‌خۆبردووانه‌ به‌ ته‌نگ خه‌می کۆمه‌لگا‌که‌یانه‌وه هاتین، مه‌لا خدر یه‌ کینک له‌و که‌سایه‌تیانه‌ی کورد بووه، که‌ هه‌موو ژیان له‌ نیو جهرگه‌ی نه‌هامه‌تییه‌کانی کۆمه‌لگا‌که‌یدا به‌سه‌ربردووه، خه‌می کۆمه‌لگا‌که‌ی به‌ خه‌می خۆی زانیوه و کاری بۆ نه‌هیشتی کردووه. بۆ به‌رگری له‌ مافی هه‌ژاران و لیقه‌وماو و بیده‌ره‌تانان له‌ هیچ به‌ره‌ستیک نه‌سه‌لمه‌ته‌وه، ئه‌گه‌ر به‌ره‌سته‌کانیش له‌ سه‌رووی ده‌سه‌لاتی ئه‌و بووبن، وه‌ک هه‌ژاری و نه‌خوینده‌واری و ناته‌بایی و نا‌هۆشیاری، ئه‌وا وه‌ک خه‌میکی گه‌وره، له‌ به‌ره‌مه‌ شیع‌ره‌کانیدا گوزارشتی لیکردوون.

٤. مه‌لا خدر هر ته‌نها مه‌لا یان پېشنوێژ و وتارخوینیکی ئاسایی نه‌بوو، به‌لکو زانایه‌کی لێهاتووی سه‌رده‌می خۆی بوو، که له هۆگری بۆ خویندنه‌وه‌ی کتیب و خولیا بۆ ده‌ستخستنی زانست و زانیاری سه‌رچاوه‌ی گرتبوو، شاره‌زایی ته‌واوی له زانسته‌ شەری و عقلی و نه‌قلیه‌کان هه‌بووه، ئەمه‌شی ته‌نها له‌نیۆ خۆیدا هه‌لنه‌گرتبوو، به‌لکو به‌رده‌وام له حوچه‌ به‌ قوتاییه‌کانی به‌شیه‌ته‌وه، یان له وتاره‌کانیدا به‌ خه‌لکی گه‌یانده‌وه، یان له به‌ره‌مه‌کانیدا پېشکه‌شی کۆمه‌لگاکه‌ی کردووه، هه‌ر ئەمه‌ش ببووه هۆکاری ئەوه‌ی، که به‌ ده‌یان قوتایی، پروو له مه‌درسه‌که‌ی، له گوندی داره‌به‌ن بکه‌ن، بۆ ئەوه‌ی له زانیاریه‌کانی به‌هره‌مه‌ند بن.

٥. ئەگه‌ر ماوه‌ی نیوان هه‌ردوو جه‌نگی جه‌هانی یه‌که‌م و دووه‌م (١٩١٨-١٩٣٩)، به‌ قۆناغیکی پڕ له‌ چالاکی و جموجۆلی بیری نه‌ته‌وایه‌تی کورد دابندریت، ئەوا مه‌لا خدری دهشتی به‌ ته‌واوته‌ی که‌وتوووه‌ ته‌ ژێر ئەو کاریگه‌رییه‌، به‌لگه‌ش به‌شداری پراسته‌وخۆی بووه، له کاروچالاکییه‌ نه‌ته‌وه‌ییه‌کانی ئەو قۆناغه‌، ئەمه‌ش له‌ رێگای خه‌باتی رێکخراوه‌یی و په‌یوه‌ندیگرتن بووه له‌گه‌ڵ نه‌ته‌وه‌خوازانی سه‌رده‌می خۆی، که په‌یوه‌ندیه‌کانیش، به‌هۆی هه‌لومه‌رجی سه‌ختی قۆناغه‌که‌، زیاتر به‌ شاره‌زایی بووه، به‌لام له‌لایه‌ن به‌شیک له‌ هاوڕێ و قوتاییانی، درکی پێکراوه. له‌گه‌ڵ ئەمه‌دا مه‌لا خدر شاره‌زایی له‌ میژووی بزوتنه‌وه‌ی رزگاریخوازی نه‌ته‌وه‌که‌ی هه‌بووه، به‌ ئه‌رکی خۆشی زانیوه ئەمه‌ بۆ خه‌لکان پروو بکاته‌وه، یان له‌ رێگه‌ی هۆنراوه‌کانیه‌وه ئەو په‌یامه‌ی خۆی بگه‌یه‌نیت.

په راویزه کان:

(^۱) ده گوتریت په چه له کی هۆزی نانه که لی ده گه پرتیه وه بو (هۆزی به ختیار) ی ناوچه ی کرمان، له سه ده ی (۱۹) دا، له ناوچه که ی خۆیانه وه به ره و ناوچه ی باله کایه تی و پاشان به ره و دهشتی هه ولیر کۆچیان کردوه. برانه: (نانه که لی و نانه که لی، ۲۰۱۴).

(^۲) گه په که کانی (سه را، توپخانه و ته که) که وتوونه ته سه ر قه لاتی هه ولیر (به رزنجی و جامبان، ۲۰۰۹، ۲۰۴۴: عه بدولقادر، ۲۰۱۲، ۲۷). به گویره ی ئه مه بیت، ده بی مه لا خدری دهشتی و باوکی، له م گه په که ی سه ر قه لاتی هه ولیر نیشته جی بووبن. به لام سه رچاوه یه ک ئه وه رت ده کاته وه، پیی وایه مه به ست له و به شه ی (گه په کی عاره بان) ه، که که وتووه ته پشت سه رای کۆنی هه ولیر (به رامبه ر پارێزگای ئیستای هه ولیر) (دیدار له گه ل موحه مه د دهشتی له ریکه وتی ۲۰۲۱/۱/۲۲ له شاری هه ولیر).

(^۳) مزگه وت و ته که ی شیخ موحه مه ددین، ده که ویته گه په کی عاره بان، سالی ۱۸۹۳ دروست کراوه. شیخ سالح به رزنجی بووه ته رابه ری ته که که، که سه ر به ته ریه تی قادری بووه، دوای خۆی کوره که ی، شیخ موحه مه ددین له سالی ۱۹۱۶ هاتووه ته شوینی، به ته که و مزگه وتی شیخ موحه مه ددین، ناویانگی ده رکردوه (بیخالی، ۱۹۹۷، ۱۴۶).

(^۴) گه په کی عاره بان، له پشت سه رای کۆنی هه ولیر (به رامبه ر پارێزگای ئیستا)، ده ست پیده کات، تاکو بازاری گه وره درێژ ده بیته وه، ناوه که ی بو نیشته جیوونی چه ند مالّه عه ره بینک له و گه په که ده گه پرتیه وه، که به پیی ژێده رییک ژماره یان ۷ مال بووه، له ناوچه کانی موسل و حه ویه وه هاتوون (قادر، ۲۰۰۸، ۲۸).

(^۵) مه لا موحه مه د نه بی حه یده ری کوری سلیمان ئاغای حه یده ریه، له حه یده ریه کانی ماوه رانه، زانایه کی ناسراوی ده فه ری خۆشناوه تی بووه.

(^۶) میژووی دروستکردنی مزگه وتی حاجی قادر ده باغ ده گه پرتیه وه بو کۆتاییه کانی سه ده ی نۆزده یه م، پاشان به هه ولی حاجی شه ریف ده باغ، سالی ۱۹۰۳، مه لا موحه مه دئه مینی بیته وایه یی (۱۸۶۳-۱۹۴۰) ده بیته موده ریه ی حوچه ی مزگه وته که، ده یان فه قی له ناوچه کانی کوردستانه وه رووی تیده که ن (المدرس، ۲۰۱۷، ۷۴-۷۵).

(^۷) مه لا عه بدوللا کوری مه لا موحه مه دئه مینی بیته وایه یی (۱۸۹۱-۱۹۶۱)، له گوندی (زیوه) ی سه ر به ره واندز له دایک بووه. سالی ۱۹۲۱ ئیجازه ی مه لایه تی له حوچه ی حاجی قادر ده باغ وه رگرتووه، پاشان له هه مان مزگه وت بوته پيشنوێژ و مامۆستای حوچه، به پیی سه رچاوه یه ک نزیکه ی (۱۲۷) ئیجازه ی مه لایه تی به خشیوه (المدرس، ۲۰۱۷، ۱۱۰)، که مه لا خدری دهشتی یه کییک له وانه بووه، له شیعریکیدا به م جوړه ستایشی مامۆستا که ی واته مه لا عه بدوللا ده کات:

ئه‌ی ئه‌و که‌سه‌ی بێ میسه‌له له ئه‌تراف و جه‌وانیب
وه‌ی ئه‌و که‌سه‌ی بێ شوبه‌ه له ئه‌غیار و ئه‌جانیب
ئه‌ی عالیمی ئه‌و عیلمه‌ی که مه‌وجوده ئه‌ویستا
وه‌ی مه‌عه‌ده‌نی عیلمی فه‌له‌ک و مه‌نتیق و واجیب

(عه‌بدو‌للا، ۲۰۱۲، ۱۳۵)

(^۸) خانه‌واده‌ی (ئال نه‌قیب)ی هه‌ولێر، له‌لایه‌ن ده‌وله‌تی عوسمانیه‌یه‌وه رێزلینگیراو بوون. گه‌لێک پۆستی گرنگیان له‌لایه‌ن ده‌وله‌ته‌وه پێدراوه، هه‌روه‌ها خاوه‌ن زه‌ویوزاری زۆربوون (العزاوی، ۲۰۰۱، ۱۴۷)، وه‌ک گونده‌کانی (داره‌به‌ن) و (تیماری گه‌وره)، که له‌لایه‌ن (سوارئاغای کورپی زیوه‌رئاغا)وه، سه‌ره‌پرشتی ده‌کران (سواراغا، ۲۰۰۹، ۴۶۴۰). هه‌ر ئه‌وانیش مه‌لا خدر پاده‌سپێرن، بێته‌مه‌لای گونده‌که، به‌پێی سه‌رچاوه‌یه‌ک هه‌رکاتیک سوار ئاغا و خێزانه‌که‌ی هاتبه‌ن داره‌به‌ن، یه‌که‌م جار میوانی مالی مه‌لا خدر ده‌بوون (دیدار له‌گه‌ل ساکینه مه‌لا خدر دهشتی ۲۰۲۰/۱۲/۲۲).

(^۹) مه‌لا خدر، له‌ دیی داره‌به‌ن وه‌ک براگه‌وره‌یه‌ک وابوو، هه‌موو که‌سیک به‌ چاوی رێژه‌وه سه‌ریان کردوو، ته‌نها که‌سیک نه‌بیت، خۆشی لێی نه‌هاتوو و ته‌نانه‌ت دژایه‌تیشی کردوو، جارێک، مه‌لا خدر له‌ وتاری رۆژی هه‌ینیدا، ئاگاداری دانیشتوانی گوند ده‌کاته‌وه، که بیری ئاوی مزگه‌وت، تابه‌ت به‌ مزگه‌وته و ئافره‌تان بۆیان نییه له‌وێ ئاو بێنن. به‌لام پۆرژیک دواتر مه‌لا خدر ده‌بێت، ئه‌م که‌سه، هه‌ر به‌ ئه‌نقه‌ست چه‌ند ئافره‌تیک هیناوه‌ته سه‌ر بیره‌که، ئیتر که ئه‌وه ده‌بێت، ناتوانیت له‌وه زیاتر به‌رگه‌ بگریت، بریارده‌دات گونده‌که جیه‌هێنیت، هه‌رچه‌ند خه‌لکی گونده‌که داوای لێده‌که‌ن ئه‌و کاره نه‌کات، به‌لام ئه‌و مکه‌ور ده‌بیت و گونده‌که جیه‌هێنیت (دیدار له‌گه‌ل ساکینه مه‌لا خدر دهشتی ۲۰۲۰/۱۲/۲۲).

(^{۱۰}) ته‌یراوه: یه‌که‌که له‌ گه‌ره‌که دێرینه‌کانی شاری هه‌ولێر، که‌وتووته به‌شی باکووری پۆژه‌لانی قه‌لاتی هه‌ولێر، زه‌وی گه‌ره‌که‌که، مو‌لکی تاهیر ئیسماعیل ئاغا (۱۹۱۰-۱۹۷۴) ناسراو به‌ (ته‌یرۆ ئاغا)، ناوی گه‌ره‌که‌که‌ش هه‌ر به‌ ناوی ئه‌و کراوه، سالانی سییه‌کان، گه‌ره‌که‌که دروست بووه، خه‌لک به‌ گوریس زه‌ویان له‌ ته‌یرۆ ئاغا کړیوه. سالی ۱۹۴۰ ژماره‌ی خانووکه‌کانی (۴۰) دانه بووه، پاشان فراوانتر بووه (غه‌مبار، ۲۰۰۹، ۴۶۷؛ پیربال، ۲۰۰۸، ۷۸).

(^{۱۱}) دوو مزگه‌وت له‌ گه‌ره‌کی ته‌یراوه به‌ناوی شیخ مه‌لا په‌شید هه‌ن، یه‌کیان که‌وتووته ناو بازنه‌ی شه‌قامی سی مه‌تری (نزیک شه‌قامی پزیشکانی ئیستا)، دووه‌میان که‌وتووته ده‌روه‌ی بازنه‌ی شه‌قامه‌که، ئه‌وه‌ی یه‌که‌میان میژوووی دروستکردنی کۆنتره، ئه‌وه‌ی ئاماژه‌مان پێداوه، دووه‌میان، که له‌ نزیکیه‌وه گۆرستانیکیش هه‌یه.

(۱۲) ئە‌حمەد ده‌شتی، سالی ۱۹۴۶ له گوندی (داره‌به‌ن) له‌دایک بووه، له حوجره له‌لای باوکی خۆیندووویه‌تی. له ناوه‌پاستی سالانی شه‌سته‌کانه‌وه چووه‌ته ناو شۆرشی ئە‌یلوول و له‌ بواره‌کانی راگه‌یاندن و په‌روه‌رده‌ی شۆرشدار رۆلی گێراوه، دوا‌ی نسکۆی شۆرش (۱۹۷۵)، له ولاتی ئێران ماوه‌ته‌وه، پاشان ده‌ستی به‌ خه‌باتی پێشمه‌رگایه‌تی کردووه‌ته‌وه، تا‌کو سالی ۱۹۸۷ خۆی و خێزانه‌که‌ی روه‌یان کردووه‌ته‌ ولاتی ئە‌لمانیا، تا ئیستا له‌وێ نیشه‌جێنه.

(۱۳) مه‌لا سه‌لام مه‌لا موحه‌مه‌د نه‌بی حه‌یده‌ری (۱۹۲۴-۲۰۰۷)، له ناوچه‌ی خۆشناوه‌تی له‌دایک بووه، خۆیندنی حوجره‌ی ته‌واو‌کردووه، له‌سه‌رده‌ستی زانا ناسراوه‌کانی ئە‌و سه‌رده‌مه خۆیندووویه‌تی، دوا‌ی شۆرشی چوارده‌ی ته‌ممووزی ۱۹۵۸، به‌شداری له‌ خولێکی په‌روه‌رده‌یی کردووه و بووه‌ته مامۆستا، نووسه‌ر و شاعیره‌ی بووه، چه‌ند به‌ره‌مه‌میکی چاپه‌کراوی هه‌یه، له‌وانه وه‌ک: حاجی میرانی خدر به‌گ، شه‌ویک له‌گه‌ڵ خه‌یام، گوڵشه‌ن (فه‌ره‌ه‌نگی کوردی و عه‌ره‌بی و فارسی، چه‌ند لایه‌نیکی ونبوو له‌ میژووی کورد، معراج نامه (هۆنراوه)...تاد (حه‌یده‌ری، ۲۰۱۹، ۱۹۲-۱۹۵).

(۱۴) شیخ موحه‌به‌ددینی به‌رزنجی (۱۸۹۵-۱۹۸۱)، ژێده‌ریک که ژیا‌نامه‌ی نووسیه‌ته‌وه، به‌ماله‌که‌ی ده‌گه‌رینیتیه‌وه سه‌ر شیخ حه‌سه‌نی گه‌زه‌رده‌ی سه‌لیمانی (به‌رزنجی، ۲۰۱۲، ۱۸۵)، به‌لام سه‌رچاوه‌یه‌کی دیکه نووسیه‌تی: "به‌ماله‌که‌یان له گوندی (گه‌ردگه‌راوی ده‌شتی قه‌راجوه هاتوونه‌ته شاری هه‌ولێر"، سالی ۱۹۱۶ دوا‌ی مردنی باوکی، سه‌روکاری مزگه‌وت و ته‌کیه‌که‌یانی، به‌رپه‌وه‌بردووه. که‌سایه‌تیکی ناسراو بووه، رۆلێکی دیاری له‌ بواره‌کانی ئایینی و کۆمه‌لایه‌تی شاری هه‌ولێردا گێراوه (بێخالی، ۱۹۹۷، ۱۴۶)، زیوه‌ری شاعیر (۱۷۷۵-۱۹۴۸) له‌ دێره‌ شاعیره‌که‌یدا ده‌باره‌ی شیخ موحه‌به‌ددین نووسیه‌تی:

جه‌نابی شیخ موحه‌به‌ددین له هه‌ولێر

ده‌کا رووت و فه‌قیران پۆشته و تیر

له که‌رکووکا جه‌نابی سه‌یید ئە‌حمەد

له بۆ خزمه‌ت موهه‌بیایه وه‌کو شیر

(زیوه‌ر، ۱۹۸۵، ۱۳۵-۱۳۶)

(۱۵) شیخ موسته‌فای شیخ ئە‌بوبه‌کری هه‌رشه‌می (۱۸۸۸-۱۹۸۶)، ناسراو به‌ که‌ماله‌ددین، له گوندی (هه‌رشه‌م) بناری چیا‌ی پیرمام، له‌سه‌ر ده‌ستی باوکی خۆیندووویه‌تی، پاشان ئیجازه‌ی مه‌لایه‌تی لای مه‌لا ئە‌بوبه‌کر ئە‌فه‌ندی (۱۸۶۱-۱۹۴۲) وه‌گرته‌وه و سه‌روکاری ته‌ریقه‌تی، له مزگه‌وته‌که‌ی باوکی، به‌رپه‌وه‌بردووه (به‌رزنجی، ۲۰۰۴، ۲۲۹).

(۱۶) په‌شید به‌گ، کورپی میرانی ئەحمەد به‌گه، له‌ تیره‌ی پشت‌گه‌لیانی هۆزی خۆشناوه و به‌پیی ژێده‌ریک، له‌ بنه‌رته‌دا له‌ میرانی میرنشین ئه‌رده‌لان، پاشان هاتوونه‌ته‌ ناوچه‌ی خۆشناوه‌تی، په‌شید به‌گ له‌ گوندی (بیتواته) له‌دایک بووه، هه‌ر له‌و گونده‌ش ژیاوه، که‌سایه‌تیکی ناسراوی ناو هۆزه‌که‌ی بووه، ساڵی ۱۹۴۰ گیانی سپاردوو (میران، ۱۹۸۵، ۴۹-۵۰).

(۱۷) نووسه‌ر و لی‌کۆله‌ر عه‌زیز گه‌ردی، ساڵی (۱۹۴۶) له‌ گوندی (به‌حرکه) ی به‌رانه‌تی له‌دایک بووه. هه‌ر له‌ سه‌ره‌تای هه‌فتاکانه‌وه هاتووته‌ ناو بواری ئەده‌ب و لی‌کۆلینه‌وه. هه‌لگری ب‌روانامه‌ی دکتۆرایه له‌ ئەده‌بیاتی کوردی و ئینگلیزی. خاوه‌ن چه‌ندین کتیب و توێژینه‌وه‌یه له‌ بواره جیاوازه‌کاندا، به‌ره‌مه‌یکی زۆری له‌ زمانه‌کانی دیکه‌وه وه‌رگێراوه‌ته‌ سه‌ر زمانی کوردی و له‌ سالانی هه‌شتاکاندا بلاوکراوه‌ی ئەده‌بی بیگانانی ده‌رکردوو، که‌ تایبه‌ت بوو به‌ به‌ره‌می وه‌رگێردراو.

(۱۸) له‌ نیوان سالانی ۱۹۵۴-۱۹۵۵ دا، ئیسماعیل حه‌قی په‌سول موته‌سه‌رپه‌فی هه‌ولێر بووه (بیخالی، ۱۹۹۷، ۲۲).

(۱۹) سوڵتان ئەبو سه‌عه‌یدی موزه‌فه‌رده‌دینی گوگبۆری (۱۱۵۴-ز-۱۲۳۳ز)، له‌ شاری موصل له‌دایک بووه، ساڵی ۱۹۰ از بووته‌ فه‌رمانه‌وای هه‌ولێر و کاروباره‌کانی هه‌ولێری به‌ چاکی رێکخستوو، له‌گه‌ڵ ئەوه‌شدا که‌سه‌یکی ئایینه‌روه‌ر بووه، به‌پیی سه‌رچاوه‌کان، بۆ یه‌که‌م جار ئاهه‌نگی یادی له‌دایکبونی پیغه‌مبه‌ر موحه‌مه‌د (د-خ)، له‌ سه‌رده‌می ئەودا گێردراوه. که‌ پاره‌یه‌کی زۆری ته‌رخان کردوو، خوانی گه‌وره‌ی بۆ دانیشتوانی هه‌ولێر و ئاماده‌بووانی ئاهه‌نگه‌که‌ ساز کردوو. ئەمه‌ش بووه‌ته‌ نه‌ریتیکی ئایینی و له‌ ناوچه‌کانی جیهانی ئیسلامیدا بلاو بووه‌ته‌وه.

بروانه: (حسین، ۲۰۱۳، ۱۹۱-۲۱۳).

(۲۰) عه‌بدوللای کورپی موباره‌کی یه‌زدی (ل ۷۴۰-ز-۸۰۳ز)، له‌ (خوارزم) له‌دایک بووه، زانا و موخته‌هیدیکی ناسراوی ئیسلامیه، ده‌یان قوتابی له‌ بواری زانسته ئیسلامیه‌کاندا پیغه‌یاندوو، له‌ وانه‌گوتنه‌وه‌دا پێره‌ویکی تایبه‌ت به‌خۆی هه‌بوو، زۆر به‌سه‌ره‌تای له‌ سه‌ر هه‌لوێسته‌کانی لی‌ ده‌گێرته‌وه (جمال، ۲۰۱۳).

(۲۱) عه‌بدولمه‌لیکی کورپی مه‌روانی کورپی حه‌که‌م (۶۶۹ز- ۷۰۵ز)، له‌ شاری مه‌دینه له‌دایک بووه، پێنجه‌م خه‌لیفه‌ی ئەمه‌وی بوو، گه‌لێک هه‌نگاوی بۆ به‌هێزکردنی ده‌وله‌ت، له‌ بواره‌کانی کارگێری و سه‌ربازیه‌وه نا، زۆر له‌و بزافه‌ یاخه‌یوانه‌ی سه‌رکوت کرد، که‌ دژ به‌ ده‌وله‌تی ئەمه‌وی بوون. له‌ سه‌رده‌می ئەودا، فتوحاتی ئیسلامی گه‌یشه‌ ئاسیای ناوه‌راسته. بروانه: (الریس، ۱۹۶۹).

(۳۲) ئەم بابەتە واتە كېشەنە كۆمەلەيەتى شىعر بەيىتى كېشەكەنى شىعرى عەرەبى، پېي دەگوتىرت زانستى عەرۋوز (العروض)، كە بىچىنەي كېشەكەنى شىعرى عەرەبى ديار دەكات، ئەحمەد كۆرى خەلىل ئەلفەراھىدى (۷۱۸ز-۷۸۹ز) لە سەدەي ھەشتەمى زايىنى، لە شوپىتىك بە ناوى (العروض)، لە شارى مەككە بناغەي ئەم زانستەي داناو (دزەبى، ۱۹۸۵، ۲۳).

(۳۳) دكتور عەبدولرەھمان مزوررى، سالى ۱۹۴۸ لە دىي (ئىتوت)ى پارىزگاي دەھۆك لەدايك بوو. سالى ۱۹۶۹ بەشى جوگرافىاي لە زانكۆي بەغداد تەواو كىردوو. لە دواي پىككەوتننامەي ئادارى ۱۹۷۰ دا، ھاتوو تە ناو بوارى شىعر و نووسىن. لە پۆژنامە و گۆفارەكانى ئەو قۇناغە بەرھەمەكانى خۆي بىلاو كىردوو تەو (نەجا، ۲۰۱۹، ۴۹).

(۳۴) مەلا عوسمان ھەمزە، سالى ۱۹۳۵ لە دىي گەزنى ناوچەي بەرپانەتى ھەولير لەدايك بوو. سالى ۱۹۴۲ خراوتە بەر خویندىنى حوجرەي دارەبەن، لە بەرپانەتى و خویشناوتى و گەلىك جىگاي دىكە، خویندوو يەتى، سالى ۱۹۵۷ ئىجازەي مەلەيەتى لە قوتابخانەي ئايىنى بەحرە وەرگرتوو، سالى ۱۹۷۲ لە خوینكى مامۇستايان لە شارى بەغداد دەرچوو و تاسالى ۱۹۹۱ كاري مامۇستايەتى كىردوو، دواتر بوو تە مەلا و پېشونىز لە شارى ھەولير (دارەبەنى، ۲۰۰۱، ۹۲).

(۳۵) ئەو كارەش ھەر لەلەيەن مەھمەد شەرىف ماجىدى ئەنجام دراو، كە خىمىكى نىزىكى دەشتى بوو، دىسۆز و خەمخۆرى بوو، ھەمە شەرىف باوكى پېشەكار و سەلتا سالى ۱۹۳۷-۱۹۸۷ (۱۹۸۷) بوو، سالى (كاكۆ)، سالى ۱۹۵۹ ھاوسەرگىرى لەگەل ساكىنە مەلا خدر دەشتى دەكات، لە گەرەكى تەيراو لە شارى ھەولير نىشتەجى دەبن، لە سالى شەستەكاندا، دووكانىكى دارتاشى لە شەقامى دارتاشان لە تەيراو دەكاتو. سالى ۱۹۷۴ پەيوەندى بە شوپى ئەيلوولەو كىردوو و بوو تە پېشەرگە، پاشان لە سالى ۱۹۷۶ لە كارگەي دارتاشى ھەولير دادەمەزىرت و ئىوارانىش خەرىكى كاري دارتاشى دەبىت، بە و سەلتا سالى نەجا ناو دەرەكات.

(۳۶) فاتىح حاجى موھەممەد دارەبەنى (۱۹۵۵-۲۰۱۶)، لە ئاويى (دارەبەن) لەدايك بوو، دەرچوى ئامادەي پېشەسازى ھەولير، خویشەويستى بۇ نووسىن و مېژوو، واىكردبوو كە چەندىن بابەت دەربارەي فۆلكلور و ئەدەب و مېژوو بنووسىت، يەككىيان ئەو وتارە مېژوو يەتە، كە دەربارەي مەدرەسەي دارەبەن، لە گۆفارى ھەولير بىلاو كىردوو تەو.

(۳۷) مەلا تاھىر كۆرى مەلا عەبدوللەيە، سالى ۱۹۴۵ لە دىي (بەحرە)ى دەشتى بەرپانەتى ھەولير لەدايك بوو، سالى ۱۹۷۲ ئىجازەي مەلەيەتى لاي شېخ موستەفای نەقشەندى وەرگرتوو، لە ناوچەي بەرپانەتى و پاشان لە گوندى بەحرە بوو تە پېشونىز و وتارخوین، جگە لە بوارەكەي خۆي، شاعىر و نووسەرە (بەحرەي، ۲۰۱۰، ۲۸).

(۲۸) ئیمپره ئولقه یسی کوری چه جهر، له هۆزی کینده یه، خه لکی رۆژئاوای ناوچه ی چه زره مۆتی و لاتی یه مه نه، یه کیکه له شاعیره ناسراوه کانی سه رده می پیش ئیسلام، نمونه ی شاعیرێکی جوانووس و په وانبێژ بووه، وشه و دهسته واژه ی کاریگه ری له شیعره کانیدا به کارده هینا، له وه سفدا زۆر به توانا بووه، سالی (۵۶۵ز) گیانی سپاردوووه (امروالقیس، ۲۰۰۴).

(۲۹) جه لاله ددین نه بو فه زل کوری عه بدولپه حمانی نه سیووتی (۱۴۴۵-۱۵۰۵)، له شاری (قاھیره) له دایک بووه، شاره زاییه کی باشی له قورئان هه بووه، خاوهن (تفسیر الجلالین) ه، هه ره وها له بواری نه حوودا زۆر به توانا بووه، خاوهن ژماره یه ک به ره مه می زمانه وانی و بواره کانی دیکه یه (الدروبی، ۱۹۸۹، ۳۰).

(۳۰) موحه ممه د کوری عه بدوللای کوری مالیکی تائی (۱۲۰۴ز - ۱۲۷۴ز)، له (ئه نده لووس) له دایک بووه، زانای ئایینی و زمانناسی ناسراو، له ئه نده لووس و شام خویندوو یه تی، پاشان بووه ته مامۆستا له شاره کانی چه له ب و چه ماما و دیمه شقی. یه کیک له به ره مه مه دیاره کانی ده رباره ی ناساندنی قه واعیدی زمانی عه ره بییه، که له هه زار دپه ره شیعردا کورتی کردوووه ته وه، به ناوی (ئه لفیه) ناسراوه (الاندلسی، ۲۰۱۴، ۱۱، ۲۵، ۶۷).

(۳۱) مه لا عه بدولقادر په سول پیرداود، سالی ۱۹۴۵ له گوندی (به حرکه) ی نزیک شاری هه ولێر له دایک بووه، ده رچووێ کۆلێژی (دراسات الاسلامیه) ی به غداده، له شاره کانی به غداد و هه ولێر پێشنوێژ و تارخوین و مامۆستای حوجه بووه، چه ند به ره مه مکی چاپکراوی هه یه، وه ک: دراسته مخطوطات جامعه صلاح الدین (به رزنجی، ۲۰۰۷، ۲۲۴).

(۳۲) خواجه شه مسه ددین موحه ممه د ناسراو به حافزی شیرازی (۱۳۲۰ز - ۱۳۸۹ز)، له (شیراز) له دایک بووه، شاعیری عیرفانی فارسی، که ناسراوه به شای شاعیران، به ره مه مه کانی زۆرترین خویندیه ریان له ئیو ئه ده بیاتی فارسیدا هه یه، شیعره کانی له کتیبیک به ناوی (دیوانی حافیز) کۆکراوه ته وه (شیرازی، ۲۰۱۴، ۶-۵).

(۳۳) راپه رپینی به رده رکی سه را، له ریکه وتی ۶ ی ئه یلولی ۱۹۳۰ له شاری سلیمانیدا به ریا کرا، بۆ یه که م جار گه لی کورد له رپیی چالاکی مه ده نیه وه داواکاریه سیاسیه کانی به ئینگلیزه کان گه یاند. هه ر له و رۆژه دا، داموده زگا ئه منیه کان به هاوکاری ئینگلیز خویشاندانه مه ده نیه که ی سلیمانیا ن سه رکوت کرد و چه ندین شه هید و برینداری لیکه وته وه و ده یان که سیش ده ستگیر کران (شوانی، ۲۰۰۲، ۲۳۹).

(۳۴) ده رباره ی ئه م راپه رپینانه پروانه: (جوهیده، ۲۰۰۸، ۳۴۵-۴۸۹).

(۳۵) ئه مه شیعری شاعیری ناوداری کورد، شیخ موحه ممه دی کوری شیخ عه بدولقادی دۆلاشی ناسراو به "قانع" ه (۱۸۹۸/شاره زوور - ۱۹۶۵/پیننجوین) (قانع، ۱۹۷۹، ۵۸).

(۳۶) راپه رپینی دووه می بارزان، به رپه رابه تی مسته فا بارزانی (۱۹۰۳-۱۹۷۹) له ناوچه ی بارزان له سالی ۱۹۴۳ دژ به حکومه تی عیراقی هه لگیرسا و ماوه ی سێ سال به رده وام بوو، سالی ۱۹۴۵ کۆتایی به راپه رپینه که هیندرا، له به رئه وه ی له سنووری لیوای هه ولێر بوو، بۆ یه کاریگه ری راسته وخۆی له سه ر لیواکه و شاری هه ولێریش هه بوو (رسول، ۲۰۰۵، ۱۸۷-۲۲۶).

(۳۷) ده رباره ی ئه م ریکه رئاوانه، پروانه: (شوانی، ۲۰۰۲، ۲۲۳-۲۲۸).

سه رچاوه کان:

یه که م. به لگه نامه کان:

- الحکومه العراقیه- دفتر نفوس خضر احمد عبدالله، ۱۹۵۴/۷/۲.
- جمهوریه العراقیه- وزارة الداخليه، البطاقه الشخصیه عائشه عبدالله کارسول، ۲۰۰۴/۴/۹.
- جمهوریه العراقیه- وزارة الداخليه، البطاقه الشخصیه ساکنه خضر احمد، ۲۰۰۴/۴/۹.

دووهم. ده ستنوس:

- مه لولو و دنامه ی مهلا خدری دهشتی
- ئیستیعاره ی دهشتی به ناوی (الاستعارة الدشتیه لعلم البیان)
- دیوانی دهشتی
- بیره وه ریه کانی عه بدو لموئمین دهشتی

سینهم. کتیب:

به زمانی کوردی:

- المدرس، فه تحی مهلا عه لی (۲۰۱۷)، حو جره نامه/ یاداشته کانی مهلا عه لی مهلا عه بدو لّلا مهلا موحه ممه دئه مینی بیتواته بی المدرس، ده زگای ته فسیر، هه ولیر.
- به حرکه بی، مهلا طاهیر مهلا عه بدو لّلا (۲۰۱۰)، میژووی زانایانی کورد، ب ۲. چاپخانه ی ئاراس، هه ولیر.
- به رزنجه بی، سید بکر (دکتۆر) (۲۰۱۲)، که سایه تیه ناوداره کانی کورد، بنکه ی پۆشنیری لوبنانی، به یرووت.
- به رزنجه بی، عومه ر شیخ له تیف (۲۰۰۷). رهوشی حو جره له پینگه یان دنی زانا ئاینیه کانی هه ولیر، چ ۱، چاپخانه ی مناره، هه ولیر.
- بیخالی، مه لود (۱۹۹۷)، هه ولیرم وادیوه . بیستووه، ب ۲، چاپخانه ی وه زاره تی پۆشنیری.
- پیربال، فه رهاد (۲۰۰۸)، کرۆنۆلۆژیای هه ولیر له کۆنه وه تا ۱۹۵۸، چاپخانه ی شه هاب، هه ولیر.
- جو هیده، وه دبع (دکتۆر) (۲۰۰۸)، جوولانه وه ی نه ته وه بی کورد بنه ما و په ره سه ندنی، و: یاسین سه رده شتی (دکتۆر)، چ ۱، چاپخانه ی سیما، سلیمانی.
- حه هیده ری، ریپوار ئه میر حاجی قه لابی (۲۰۱۹)، بنه مالّه و زانایانی حه هیده ری ماوه رانی، چاپخانه ی رۆژه لات، هه ولیر.
- حیلمی، ره فیق (۱۹۸۸)، یادداشت، ب ۲، چاپخانه ی پۆشنیری و لاوان، هه ولیر.

- خان ئاوده لی، فاخر حه سه ن (۲۰۱۴)، رۆلی زانایانی ئایینی له ژیان سیاسی هه ولێردا (۱۹۴۵-۱۹۷۵)، چ ۱، چاپخانه ی هێفی، هه ولێر.
- خه زنه دار، مارف (دکتۆر) (۲۰۱۰)، مێژووی ئه ده بی کوردی، ب ۷، ده زگای ئاراس، هه ولێر.
- دزه بی، عه لی فه تاح (۱۹۸۵)، نه وه به هاری خانی و ئه حمه دی شیخ مارفی نۆدی، چاپخانه ی رۆشنیری و لاوان، هه ولێر.
- دیوانی دهشتی (۲۰۰۱)، ئا: ئه حمه د دهشتی، چاپی به رلین.
- زیوهر، مه لا عه بدو لّلا (۱۹۸۵)، گه نجینه ی مه ردان و یادداشتی رۆژانی ده ره ده ری، چاپخانه ی الادیب البغدادیة، به غدا.
- شوان، ئیبراهیم ئه حمه د (دکتۆر) (۲۰۱۰)، لیکدانه وه و ساغکردنه وه ی به شیک له دیوانی موخلیس، چاپخانه ی سپیریز، دهوک.
- شوانی، ئاکۆ عه بدولکه ریم (۲۰۰۲)، شاری سلیمانی ۱۹۱۸-۱۹۳۲/لینکۆلینه وه یه کی مێژوویی سیاسیه، چ ۱، چاپخانه ی زانست، سلیمانی.
- عه بدو لّلا، خدر کورپی ئه حمه د (۱۹۸۸)، مه ولوودنامه ی دهشتی، ئا: موحه مه د دهشتی، چاپخانه ی رۆشنیری و لاوان، هه ولێر.
- _____، دیوانی دهشتی (۲۰۰۱)، ئا: ئه حمه د دهشتی، چاپی به رلین.
- _____، دیوانی دهشتی (۲۰۰۱)، ئا: ئه حمه د دهشتی، چ ۱، چاپخانه ی وه زاره تی رۆشنیری، هه ولێر.
- _____، دیوانی دهشتی (۲۰۱۲)، ئا: ئه حمه د دهشتی، چ ۲، ئه کادیمیای کوردی، هه ولێر.
- فاتح، موحه مه د (۲۰۱۴)، په ره سه ندنی ژیان حه زبایه تی له کوردستانی باشووردا، چ ۱، چاپخانه ی زانکۆی سه لّاحه ددین، هه ولێر.
- قادر، مه هدی موحه مه د (۲۰۰۸)، هه ولێر له نیوان سالانی ۱۹۱۴-۱۹۳۰، ده زگای چاپ و بلاوکردنه وه ی به درخان، چاپخانه ی رۆژه لّات، چاپخانه ی هه ولێر.
- قانع، دیوانی قانع (۱۹۷۹)، ئا: بو ره ان قانع، چاپخانه ی زانکۆی سلیمانی، سلیمانی.
- گه ردی، عه زیز (۲۰۰۵)، رابه ری کیشی شیعی کلاسیکی کوردی، ناشر سامه رنه د، پیرانه هر.
- میران، که مال خورشید (۱۹۸۵)، خو شناو و خو شناوه تی، ئا: سالار میران، چاپخانه ی وه زیریه، به غدا.
- نانه که لی و نانه که لی، لوقمان و ئاری (۲۰۱۴)، هۆزی نانه که لی له مێژووی دوینی و ئه مپو دّا، چ ۱، هه ولێر.

- ههروتی، سهعدی عوسمان (دکتور) (٢٠٠٦)، بزافی رزگار یخوازی کوردی، دهزگای موکریانی، چاپخانهی پهروه رده، ههولێر.

به زمانی عه ره بی:

- اسکندر، سعد بشیر (الدکتور) (٢٠٠٧)، من التخطيط الى التجزئة/ سياسة بريطانيا العظمى تجاه مستقبل كردستان ١٩١٥-١٩٢٣، ط ١، بنکه ی ژین، سلیمانیة.

- امرؤ القیس، دیوان امرؤ القیس (٢٠٠٤)، التحقیق: مصطفى الشافی، دار الكتاب العلمية، بیروت.
- الاندلسی، ابو عبدالله محمد (٢٠١٤)، الفیه ابن مالک فی النحو والتصریف، تحقیق: سلیمان العیوبی، دار المنهاج، ریاض.

- رسول، اسماعیل شکر (٢٠٠٥)، اربیل-دراسة تاريخية في دورها الفكري والسياسي ١٩٣٩-١٩٥٨، مطبعة بینایی، سلیمانیة.

- الریس، محمد ضیاء الدین (الدکتور) (١٩٦٩)، عبدالملک بن مروان والدولة الاموية، مطابع العرب، مصر.

- حسین، محسن محمد (الدکتور) (٢٠١٤)، اربیل فی العهد الاتابکي، مکتب التفسیر، اربیل.

- جمال، محمد عثمان (١٩٩٨)، عبدالله بن المبارک الامام القدوة، دار القلم، دمشق.

- الدرؤبی، سمیر محمود (١٩٨٩)، شرح مقامات جلال الدین السیوطی، مؤسسة الرسالة، بیروت.

- الدشتی، ملا خدر (٢٠١٠)، منظومة الاستعارة الدشتية، شرحها الاستاذ: عبدالقادر رسول بحركه یی، اربیل.

- العزای، محامی عباس (٢٠٠١)، اربیل فی مختلف العصور، ط ١، مطبعة الخنساء، بغداد.

- شیرازی، حافظ (٢٠١٤)، دیوان حافظ شیرازی، ت: علی عباس زلیخه (الدکتور)، دمشق.

- کونی رەش (٢٠٠٠)، جمعیة خوئیون ١٩٢٧ ووقائع ثورة ارارات ١٩٣٠، تقدیم و مراجعة: عبدالفتاح البوتانی (الدکتور)، مؤسسة موکریانی للطباعة والنشر، اربیل.

چواره م. وتار و توژیینه وه:

- جامباز، تاریق، بهرزنجی، نهژاد (٢٠٠٩)، ناماری دانیشتونای قه لای ههولێر- ١٩٢٢/ سه رای-

ته کییه-توپیخانه، ئینسکلۆپیدیای ههولێر، ب ٦، چاپخانه ی گرین گالۆری، لوبنان.

- داره به نی، فاتیح (٢٠٠١)، داره به ن و مه دره سه ی فه قییان، ههولێر "گوفار"، ههولێر، ژماره (١٣)، کۆتایی.

- سهید سواراغا، سهید برزو، میژووی خانه واده ی سهید ئه حمه د ناغای ئه لئه قیب، ئینسکلۆپیدیای ههولێر، ب ١٠.

- غه مبار، شوان، تاهیر ناغای تهیراوه، ئینسکلۆپیدیای ههولێر- ئه ربیل، ب ١٠.

- گهردی، عه‌زیز (١٩٧٠)، مه‌لا خدری ده‌شتی ١٩٠٩-١٩٥٧، براهه‌تی "گۆفار"، به‌غداد، سه‌ره‌تای تشرینی دووه‌می.
- مزوری، عبدالرحمن (دکتۆر) (٢٠١٤)، دو هۆزانی (ده‌شتی) ب ده‌فوکا کرمانجیا ژوری، په‌یف "گۆفار"، ده‌وک، ژ (٦٨).
- مینه، قادر (٢٠٠٧)، پیاسه‌یه‌کی پراگۆزه‌ر به‌ باخچه‌ی که‌لامی (ده‌شتی) دا، پێشه‌ات "گۆفار"، به‌پلین، ژ (١٥)، هاوینی.
- نانه‌که‌لی، نووری ئیسماعیل (١٩٧٠)، ده‌شتی، تیشک "گۆفار"، هه‌ولێر، ژ (٢).
- هه‌تاو (گۆفار)، ژ: ٥، ١٥/٧/١٩٥٤.

پێنجهم. تیزی دکتۆرا

- نه‌جاړ، هۆشه‌نگ سالح محمه‌د شه‌ریف (٢٠١٩)، بزافی پڕۆشنیری کوردی له‌ شاری به‌غداد ١٩٥٨-١٩٧٥-١، زانکۆی سه‌لاحه‌ددین-کۆلیژی ئاداب.

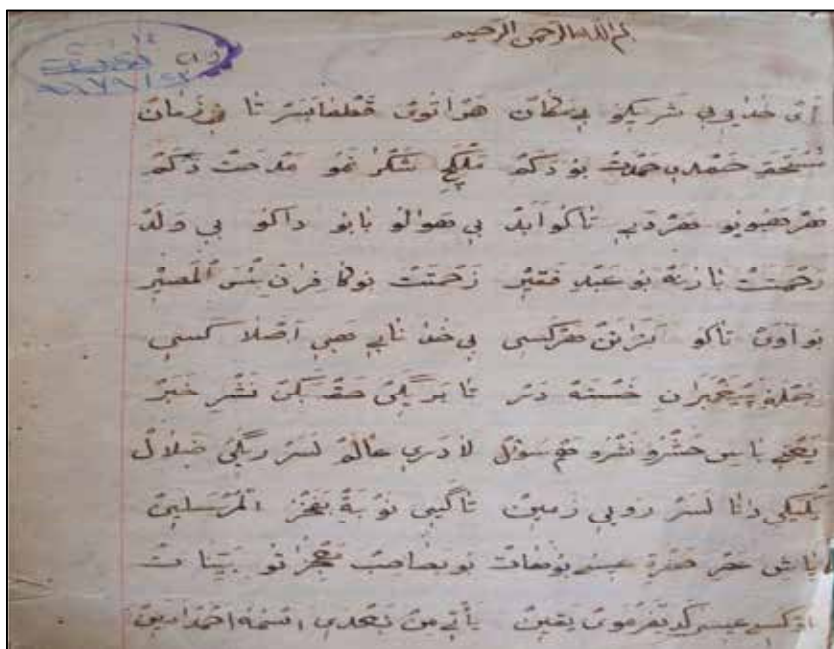
شه‌هه‌م. دیداره‌کان:

- دیدار له‌گه‌ڵ مه‌لا سه‌لامی حه‌یده‌ری، پیکه‌وتی ٢٠٠٥/٤/١ له‌ گوندی (بیتواته) له‌ ئه‌رشیفی عه‌بدولموئیمین ده‌شتی.
- دیدار له‌گه‌ڵ ساکینه مه‌لا خدری ده‌شتی پیکه‌وتی ٢٠٢٠/١٢/٢٢، سالی ١٩٤٤ له‌ دێی (داره‌به‌ن) له‌دایک بووه، دووه‌م مندالی مه‌لا خدره، وپرای خویندنی قورئانی پیرۆز و هه‌ندیک له‌ کتێبه‌ ئاینیه‌کان، له‌ سالانی هه‌فتاکان به‌شدار له‌ خولیکی نه‌هیشتی نه‌خوینده‌واریدا کردووه.
- دیدار له‌گه‌ڵ موحه‌مه‌د ده‌شتی پیکه‌وتی ٢٠٢٠/١٢/٢٢، سالی ١٩٤٨ له‌ دێی (داره‌به‌ن) له‌دایک بووه، چواره‌م مندالی مه‌لا خدره، ده‌رچووی ئاماده‌یی کشتوکالی هه‌ولێره. له‌ یه‌کیتی جووتیارانی کوردستاندا پۆلی به‌رچاوی گیراوه، بووه‌ته‌ به‌رپرسی لقی هه‌ولێری یه‌کیتییه‌که‌.
- دیدار له‌گه‌ڵ عه‌بدولموئیمین ده‌شتی پیکه‌وتی ٢٠٢١/١/١٢، سالی ١٩٥٧ له‌ شاری هه‌ولێر له‌دایک بووه، پاشه‌به‌ره‌ی مه‌لا خدره، له‌ هه‌فتاکاندا به‌شی رووپۆی له‌ په‌یمانگای ته‌کنیکی به‌غداد ته‌واوکردووه، له‌ سه‌ره‌تای هه‌شتاکاندا، پرووی کردووه‌ته‌ ولاتی ئه‌لمانی و له‌وی ماسته‌ری له‌ ئه‌ندازه‌ی ته‌لارسازی به‌ده‌سه‌ته‌یناوه. ماوه‌یه‌کی زۆر مامۆستای به‌شی ته‌لارسازی و به‌شی رووپۆی بووه له‌ زانکۆکانی کۆیه و سه‌لاحه‌ددین، ئیستا مامۆستای میوانه له‌ به‌شی زمانی ئه‌لمانی له‌ زانکۆی سه‌لاحه‌ددین.

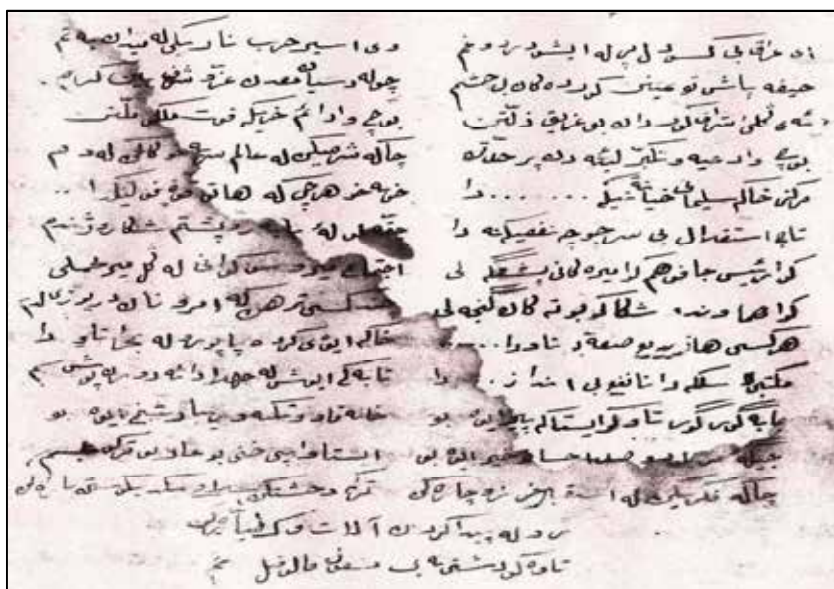
پاشکۆ

وینه لاپه‌ره‌ی یه‌که‌می ده‌ست‌ن‌و‌سی ئی‌ست‌ی‌عه‌ره‌که‌ی مه‌لا خدری ده‌شتی

وێنه‌ی لاپه‌ر په‌یه‌کی مه‌ولوودنامه‌که‌ی مه‌لا خدری دهشتی
مۆری ده‌زگای ره‌قابه‌ی به‌غدادی له ۱۹۶۱/۹/۲۳ لێدراوه

وێنه‌ی دوو ده‌ستنووسی شیعه‌کانی دهشتی

ملا خضر الدشتی

حیاته و دوره فی الاجتماعیة والثقافیة والقومیة ۱۹۵۷-۱۹۰۹

تحاول هذه الدراسة استقصاء أحد الشخصيات الكوردية الثقافية والدينية، وهو (ملا خضر الدشتي)، الذي يعد واحدا من الشعراء الكورد المعروفين، ولم يقتصر نتاجه على الشعر فقط؛ فهو شخصية علمية واجتماعية وقومية، ولعب دوراً كبيراً في توعية الناس توعية ثقافية ودينية واجتماعية في أربيل على وجه الخصوص وفي كوردستان العراق بصورة عامة، فضلاً عن نظمه العديد من القصائد الشعرية، وتدوينه العديد من المدونات في المجالات الدينية واللغوية، وعلى الرغم من كل هذه النتائج الكبيرة فقد بقيت هذه الشخصية العلمية الفذة في هامش اهتمامات الدارسين والباحثين ولم تتل المكانة التي تستحقها؛ فأردنا من خلال هذه الدراسة أن نرد شيئاً من جميله علينا وفاء وعرفانا، فكانت دراستنا هذه بعنوان: (ملا خضر الدشتي حياته ودوره في الحياة الاجتماعية والثقافية والقومية في سني ۱۹۰۹-۱۹۵۷)، وتكون البحث من ثلاثة محاور، المحور الأول مكرس لسيرته الذاتية ودوره في الناحية الاجتماعية في كوردستان العراق ومدينة أربيل، وركز المحور الثاني على دوره في الناحيتين العلمية والثقافية، وتناول المحور الثالث دوره في الناحيتين الوطنية والقومية.

Abstract

Mulla Khidr Dashti,

his life and his social, cultural and national role 1909-1957

This research aims to identify one of the religious and intellectual Kurdish personalities, Mulla Khudhur Dashti. He has been well known not as a Kurdish poet only, but also as an expert, national, and social personality who has had a crucial role in promoting social, religious, and intellectual awareness in Iraqi Kurdistan, specifically in Erbil city. Additionally, Dashti has written poems and articles in the areas of religion and linguistics, as he has used his works to inspire people's awareness. In addition to all of his achievements, he has not been well recognized through the history of his nation. Hence, we have conducted this research, entitled Mulla Khudhur Dashti, his life and social, national, and intellectual roles: 1909-1957. The research consists of three parts: Part one introduces his biography and his social role in Iraqi Kurdistan and Erbil city. Part two concentrates on his scientific and intellectual roles. Lastly, part three identifies his national and patriotic roles.